

Univerzita Palackého v Olomouci
Cyrilometodějská teologická fakulta
Katedra křesťanské výchovy

**TÉMA SMRTI V HODINÁCH
ŘÍMSKOKATOLICKÉHO NÁBOŽENSTVÍ**

Diplomová práce

Autor: Bc. Barbora Matulová

Vedoucí práce: doc. PhDr. Mgr. Petra Potměšilová, Ph.D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a vyznačila jsem veškeré použité prameny a literaturu.

V Olomouci dne 17. dubna 2020

.....

Barbora Matulová

Děkuji Bohu – za stvoření a lásku.

Děkuji rodině a přátelům – za lásku, podporu a možnost studovat.

Děkuji doc. PhDr. Petře Potměšilové, Ph.D. – za vedení práce, podporu,
bezprostřední ochotu a cenné konzultace.

Práce byla podpořena z projektu: CMTF_ IGA_CMTF_2019_006

*Není člověka, jenž by měl svého ducha v moci,
nezadrží jej, nemá moc nade dnem smrti;
z toho boje není východiska,
svévole nezachrání toho, kdo ji páchá.*

Kazatel 8,8

Obsah

Úvod.....	7
1 Vymezení pojmu smrt z pohledu křesťanství	9
1.1 Smrt z pohledu Písma svatého.....	10
1.1.1 Analýza dokumentu	10
1.1.2 Výsledek analýzy	12
1.2 Smrt z pohledu vybraných církevních dokumentů.....	17
1.2.1 Katechismus katolické církve	18
1.2.2 Gaudium et spes (Radost a naděje).....	19
1.2.3 Lumen gentium (Věřoučná konstituce o církvi).....	20
1.2.4 Dei Verbum (Slovo Boží).....	20
1.2.5 Sacrosanctum concilium (O posvátné liturgii)	20
1.2.6 Nostra Aetate (O poměru církve k nekřesťanským náboženstvím).....	21
1.2.7 Resumé vybraných církevních dokumentů.....	21
1.3 Resumé pohledu smrti z Písma svatého a vybraných církevních dokumentů.....	22
2 Psychosociální vývoj dítěte s pohledem na smrt	24
2.1 Období kojence (0-1 rok)	25
2.2 Batolecí období (1-3 roky)	25
2.3 Období předškolního věku (3-5 let)	25
2.4 Období školního věku (6-11 let)	27
2.4.1 Vnímání smrti v období mladšího školního věku (6-8 let).....	27
2.4.2 Vnímání smrti v období staršího školního věku (9-11 let)	28
2.5 Období pubescence (12-15 let).....	29
3 Téma smrti v hodinách římskokatolického náboženství.....	30
3.1 Analýza dokumentů.....	31
3.2 Analýza Písma svatého a její doporučení pro praxi	33

3.3 Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve pro základní školy	35
3.3.1 První třída	36
3.3.2 Druhá třída	39
3.3.3 Třetí třída	44
3.3.4 Čtvrtá třída	47
3.3.5 Pátá třída	51
3.3.6 Šestá třída.....	56
3.3.7 Sedmá třída	60
3.3.8 Osmá třída.....	64
3.3.9 Devátá třída.....	66
3.4 Výsledky analýzy výukových materiálů pro všechny ročníky základních škol z pohledu na téma smrt.....	69
Závěr	77
Zdroje.....	80
Seznam zkratk	85
Anotace	86

Úvod

Smrt je součástí života člověka. Každého jednou potká, není možné se jí vyhnout. Nikdo však neví den ani hodinu, kdy se tak stane. S předloženou nejistotou souvisí i strach z této události, neboť ji člověk nemůže ovlivnit. Vše je ale dáno kulturou a jejím vyrovnáváním se s ní. Přední český psycholog Pavel Říčan vnímá v dnešní době nevidaný rozmach přírodních věd a rozvíjení optimismu, které jako by slibovaly podmanivost smrti vůči lidské kontrole a zároveň měly tendenci veškeré myšlenky na tuto událost zpochybňovat a odvrhovat pozornost od nich.¹ A tak v postmoderní společnosti převládá představa, že zaobírání se smrtí je morbidní a že je potřeba odvrátit tvář od tématu za každou cenu. Tím spíše je pak důležité dle společnosti ochraňovat mladou generaci od neuctivého tématu konce lidského života. Dospělí zachází tak daleko, že chtějí od smrti ochraňovat i mladou generaci. Neúčast dětí na pohřbech, namlouvání jim, že zesnulý blízký člověk odjel na dovolenou či pouze usnul apod., má za příčinu, že se mladí jedinci ocitají v životní bublině, kde se jich smrt jakoby netýká. O konečné fázi lidského života se totiž nemluví.

Popisované tabuizování smrti postupně dochází i do křesťanství, jako třeba do společenství Latinské církve. Zde je daná situace vidět například na pohřbech. Věnce s nápisy *Poslední sbohem* a atmosféra beznaděje, či neúčast dětí na těchto událostech, jsou toho jasným důkazem. Jakoby i věřící katolíci ztráceli naději, že smrt je díky oběti Krista Ježíše pouze koncem tělesným a zároveň prahem do věčného života. Přitom se jedná o jednu z pravd víry, kterou se lidé učí žít. A to nejen během svého života, ale i v dětství či v hodinách náboženství. Jak ale, v souvislosti s druhou možností, skutečně mladá generace získává informace? Jaké se jim předávají poznatky z hodin náboženství v rámci základního vzdělávání?

Cílem předkládané diplomové práce je nahlédnout do výuky náboženství a skrze využívané materiály (učebnice, metodiky a pracovní listy) zjistit, kterak pedagog pracuje s tématem smrti. Jak a jaké poznatky skupině docházejících do hodin náboženství předkládá.

¹ ŘÍČAN, P. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2014. s. 365.

Dříve než však dojde k rozboru výukového materiálu, je potřeba zjistit, která o konci lidského života hovoří Písmo svaté a některé vybrané církevní dokumenty. To vše bude popsáno v první kapitole.

Na to naváže pohled na vývoj lidského tvora. Na základě teorie lidského vývoje předního německého psychologa Erika Homburgra Eriksona, bude představen rozvoj vnímání smrti z pohledu dítěte. Takto bude ilustrován člověk od narození až do patnáctého věku života, tedy do okamžiku, kdy dokončuje povinnou školní docházku a s ní možnost navštěvovat hodiny náboženství pro základní školu.

Poslední část je věnovaná samostatnému rozboru výukových materiálů. Vše bude tvořeno z učebnic, metodik a ostatních pomůcek, které Česká biskupská konference považuje za základní.

Celá práce může být vnímaná za prvotinu v této oblasti, neboť doposud nebylo dané téma ve výuce náboženství ve stejném úhlu pohledu zpracováno. Otevírá tak dlouho přehlíženou a zamčenou oblast ve světě dětí, od které chtěli své ratolesti dospělí z důvodu vlastního strachu uchránit.

1 Vymezení pojmu smrt z pohledu křesťanství

Člověka jako lidskou bytost je nezbytné vnímat v komplexním pojetí, přičemž jde o jednotu bio-psycho-socio-spirituálních aspektů. Dle tohoto konceptu je pak žádoucí nahlížet i na smrt, kterou Ústav pro jazyk český formuluje jako *konec, zánik nějakého tvora, zvláště člověka*.² Biologická stránka lidského jedince vnímá smrt v lékařském kontextu, a to jako nezvratnou změnu mozku, při které dochází k zástavě center řídicích dýchání a krevního oběhu.³ Naopak pro psychologickou složku je pozornost směřována na přijímání a vyrovnávání se s nezbytnou, nevyhnutelnou a zároveň poslední fází lidského života. Současně si je obor psychologie, jenž danou složku člověka zkoumá, vědom odlišností vnímání smrti z pohledu dítěte a dospělé osoby.

Mezi sociální stránku lze začlenit pojetí smrti podle českého právního řádu. Ten ji definuje v zákoně č. 285/2002 Sb., transplantační zákon, jako *nevratnou ztrátu funkce celého mozku, včetně mozkového kmene, nebo nevratnou zástavu krevního oběhu*.⁴ Jedná se téměř o autentické vnímání smrti jako u biologické složky člověka.

Komplexní pojetí smrti člověka zakončuje jeho spirituální část. Pod ni spadá duchovno jedince, včetně jeho vnímání světa s ohledem na nejrůznější náboženství, mezi něž spadá i křesťanství. Jedna z větví spadající do zmiňovaného náboženství, Římskokatolická církev, formuluje ve svém Katechismu katolické církve smrt jako *ukončení pozemského života*.⁵ Taktéž se s předloženým tématem dotýká i ve svých pravdách víry. Pro potřeby práce byly vybrány dvě z nich: *Bůh Syn se stal člověkem, aby nás svou smrtí na kříži vykoupil a navěky spasil; a duše lidská je nesmrtelná*.⁶ Římskokatolická církev věří, že událostí smrti existence jedince nezaniká, ba právě naopak. Jde o přechod do věčného života. Nastíněnou problematikou se zabývá věrouka

² Ústav pro jazyk český: *Slovník jazyka českého*. [online]. 2011. [cit. 2019-09-25]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=smrt&hsubstr=no>

³ Lékařský slovník: *Smrt*. [online]. 1998-2019. [cit. 2019-09-25]. Dostupné z: <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt>

⁴ § 2 písm. e) zákona č. 285/2002 Sb., transplantační zákon

⁵ *Katechismus katolické církve*. Přeložil Josef KOLÁČEK. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. s. 262

⁶ *Základní pravdy víry*. In: Pastorage.cz. [online]. Pastorage.cz 2000-2019 [cit. 16. 2. 2020]. Dostupné z: <https://www.pastorage.cz/tematicke-texty/zakladni-pravdy-viry>

o posledních věcech člověka, zvaná též *Eschatologie*. Z pohledu této nauky je hledisko celého Ježíšova poselství eschatologické.⁷

1.1 Smrt z pohledu Písma svatého

Písmo svaté patří spolu s posvátnou tradicí mezi prameny křesťanství.⁸ Společně tvoří jediný posvátný poklad Božího slova. Pro církev je neustálou potravou, nachází skrze ni sílu a jejím prostřednictvím nazírá na Boha⁹. On sám je autorem Bible. K sepsání si ale vybral lidstvo. Skrze ty, které si vybral a v nich nechal sepsat do posvátných knih všechno to, co on, Hospodin, chtěl.¹⁰ Texty Písma svatého učí tak pravdu, kterou chtěl mít Bůh zaznamenanou, a to řádně, věrně a bez omylu.¹¹

Boží smýšlení o smrti je zaznamenáno také v Písmu svatém. Z tohoto důvodu je nezbytné zabývat se rozbořem zmiňovaného dokumentu v kontextu smrti.

1.1.1 Analýza dokumentu¹²

Výzkumnou metodou Písma svatého byla podrobná a systematická analýza textu. Pro potřeby výzkumu byla stanovena základní výzkumná otázka: *Jak na smrt pohlíží Bible?* Na základě této otázky byly stanoveny další:

1. V jakém kontextu Písmo svaté na smrt nahlíží?
2. Co je smrt?
3. Je smrt koncem nebo je začátkem?
4. Jaký význam má smrt v životě člověka?
5. Kdo může dojít smrti? Jak?
6. Usmrcuje pouze člověk?
7. Lze smrti předejít?
8. Jaké jsou formy smrti?

⁷ RATZINGER, J. *Eschatologie: Smrt a věčný život*. Brno: Barrister &Principal, 2017. s. 9.

⁸ 2. vatikánský koncil, *Dei Verbum*, 9.

⁹ 2. vatikánský koncil, *Dei Verbum*, 8; 21.

¹⁰ 2. vatikánský koncil, *Dei Verbum*, 11.

¹¹ 2. vatikánský koncil, *Dei Verbum*, 11.

¹² MATULOVÁ, Barbora, POTMĚŠILOVÁ, Petra. Téma smrti v hodinách náboženství. *Paidagogos*, 2020, č. 1 (v recenzním řízení)

Na samotnou analýzu knihy bylo využito vydání s nejnovějším českým ekumenickým překladem, který vyšel v roce 2001. Jedná se o verzi, která byla několikrát revidována z původního, jenž vyšel v roce 1979. Důvodem rozhodnutí byla skutečnost, že vybraná interpretace Bible obsahuje Deuterokanonické knihy, které Římskokatolická církev považuje za její součást. To u studijního překladu vidět nelze, i když se při bádání více využívá. Dalším argumentem byla největší četnost využívání tohoto překladu v katolickém prostředí.

Prvním krokem analyzačního procesu bylo hledání, nalézání a výběr veršů, v nichž se jakýmkoliv způsobem mluví o smrti. Následovala selekce. Při ní byl kladen důraz na význam daného verše, který bylo častokrát nutné dohledávat v předchozích či navazujících částech Písma svatého. Verše byly rozděleny do dvou skupin shodně s částmi Bible – Starého a Nového zákona. Každá skupina pak byla podrobena samostatnému kódování. To probíhalo *ad hoc* a vycházelo z výše uvedených osmi otázek. Na konci celého procesu vzniklo v části Starého zákona třináct kategorií. Jednalo se o:

- Smrt jako*
1. čin člověka/zvířete
 2. čin Hospodinův
 3. konec
 4. obětování, oběť
 5. osvobození, vykoupení
 6. nesmrtelnost, život věčný
 7. postava/místo
 8. přirovnání
 9. trest, potrestání
 10. varování
 11. volba, výběr z možností
 12. vymezení
 13. záhuba, zatracení.

Verše patřící do Nového zákona byly zařazovány do již vzniklých kategorií, i přesto byl dán prostor pro případný vznik jiné skupiny či odstranění stávající. Vytvoření nové kategorie ale nakonec nenastalo. Naopak. Na závěr procesu byla vyřazena druhá kategorie, tj. *Čin Hospodinův*, neboť do ní nebylo možné zařadit žádný z vybraných veršů. Část Nového zákona byla proto rozčleněna na dvanáct kategorií. Konfrontace celého kategorizačního systému s vytvořenými výzkumnými otázkami předcházela samotné práci se vztahy mezi proměnnými a samotnou identifikací vztahů mezi jednotlivými kategoriemi.

1.1.2 Výsledek analýzy¹³

V Bibli, Písmu svatém, lze nalézt celkem 561 veršů obsahující pojem smrt. Většina (419) se nachází ve Starém zákoně, zbylých (142) v Zákoně novém. Tento pojem se ve spisu vyskytuje hned v několika souvislostech. Nejčastěji je smrt spojována s usmrcením lidského tvora, a to hlavně ve starozákonních textech. Dané jednání provádí Bůh i člověk; člověk však výrazně častěji. Usmrcuje sám ze své iniciativy (viz Gn 4,8) či na základě rozkazu druhého člověka, v zásadě se jedná ve Starém zákoně o panovníka (srov. 2Kr 15,10.30, 2Pa 25,27, 2S 1,16 nebo Joz 10,26). Bible dále popisuje lidská plánování činů a úkonů spojená s úmyslem zabít (srov. 1Kr 11,40 či 1S 19,15). V pár případech se objevují i výhružky.

Kromě člověka může usmrtit i zvíře, a to především silný, mohutný tvor, jako je lev a býk (srov. 1Kr 13,24a Ex 21,35). Jejich chování může být ale ovlivněno Hospodinovým příkazem, jak je možno vidět ve Druhé knize královské (17, 26). Na tento samý pokyn čeká tzv. *šelma*, kterou popisuje evangelista Jan ve své Apokalypse. Tento tvor má však eschatologické zabarvení. Zmiňovaný evangelista ji na několika místech v dané knize Písma svatého charakterizuje jako dravou, bojovnou (viz Zj 11,7) šelmu mající nohy jako tlapy medvěda, tlamu jako lev, sílu jako drak (srov. Zj 13,2). Její rychlost a hbitost přirovnává k levhartovi. Jejím úkolem bude na konci pozemského světa zabíjet a usmrcovat lidi. Na konci věků pak budou *postavy* hozeny do hořícího jezera a nebude už ani jich (viz Zj 20,10). Tentýž úkol spadne i na tzv. *jezdce*, o kterých Jan taktéž hovoří.

¹³ MATULOVÁ, Barbora, POTMĚŠILOVÁ, Petra. Téma smrti v hodinách náboženství. *Paidagogos*, 2020, č. 1 (v recenzním řízení)

Ti budou usmrcovat mečem, dravými šelmami, hladem či morem; sírou, dýmem a ohněm z úst (srov. Zj 6,8; 9,17-18).

Pokud Bůh usmrcuje, má ke svému jednání důvod, nejedná tedy bezdůvodně, a především si nelibuje ve smrti (srov. Ez 18,23.32). Boží jednání v souvislosti se smrtí lze vnímat jako neurčitou formu trestu. Tuto skutečnost je možné vidět například při uchýlení se s otázkami na jiného ducha místo na Stvořitele (srov. 1Pa 10,14); nebo při neuposlechnutí Hospodinových přikázání (srov. Tób 3,4; Mt 15,4; Mk 7,10 a Žd 10,28). Ten v knize Deuteronomium (24,16) upozorňuje vyvolený národ prostřednictvím Mojžíše, že každý lidský tvor bude potrestán smrtí za své hříchy. Na dané otevřeně nastíněné varování odkazuje Písmo svaté ještě dvakrát, přičemž druhý odkaz poukazuje na první (srov. 2Pa 25,4 a 2Kr 14,6).

Takového trestu však není hodno každé provinění. Nicméně za lživé nařčení (srov. Jr 18,21), nemravnosti (srov. Sd 20,13), cizoložství (srov. Zu 1,41), usmrcení člověka, včetně bratrovraždy (srov. 2S 14,7.32), věštění (srov. 1S 28,9), nedodržení slibu (srov. Gn 42, 37), podvodné a lstivé chování či podraz (srov. 2S 19,29), vydávání se za proroka (srov. Jr 26,11) aj., následuje v Písmu svatém výzva k potrestání usmrcením provinilého. Taktéž troufalost spojená s vydáváním se za Božího Syna je trestána smrtí. Nejznámějším příkladem tohoto provinění a následného trestu je ukřižování Ježíše Krista, který se podle Židů neprávem vydával za Božího Syna. O jeho usmrcení ukřižováním pojednávají evangelisté v Novém zákoně. Matouš a Marek zaznamenali do svých textů rozhodnutí o Ježíšově trestu. (srov. Mt 20,18; Mk 10,33) Lukáš tento výnos zapsal zpětně (srov. L 24,20). Poslední evangelista Jan se ale přímo v tomto kontextu k rozsudku smrti nevyjadřuje.

Na smrt Ježíše Krista lze ale zároveň pohlížet jako na formu obětování se, kdy skrze vlastní smrt na kříži přivedl lidstvo před Boží tvář. Svým činem tak usmrtil zášť mezi lidstvem a Bohem, která vznikla prohřeškem prvních lidí¹⁴ (srov. Ko 1,22 a Ef 2,16). To učinil pro ty, kteří v něho a v jeho Otce uvěřili (srov. Ř 3,25). Svou poslušností k Otci a svým činem přemohl smrt. Pro své vyznání se obětovali i mnozí Kristovi učedníci a stoupenci, jako byli například sv. Petr, sv. Pavel, sv. Epafrodit a mnoho dalších. Naproti tomu Starý zákon ukazuje na Eleazara, jehož forma oběti pro víru v Hospodina

¹⁴ viz Gn 3,1-24

byla rovněž smrt (srov. 2Mak 6,28). Není to ale jediný případ vzdání se života pro něco či někoho. Svou smrtí může člověk poukázat i na nějaký problém, například na nespravedlnost (srov. Mdr 4,16).

Zkoumané slovo se nadále objevuje v podobě vymezení. Ukončení lidského života se pak stává jakýmsi styčným bodem, mezníkem, podle něhož se charakterizuje čtenáři určitý děj v Bibli. (např. Gn 24,67; Nu 35,25 nebo 2Kr 1,1) I když v převážném počtu jsou tyto formulace viděny v zákoně Starém, lze nalézt i stopy v Novém. Ukázkou může být Matoušovo evangelium, kde autor vykresluje dějství pomocí slov *do smrti Herodovy*¹⁵anebo Janovo vybídnutí: *Bud' věrný až na smrt...*¹⁶

Kromě výpomoci při definování časové a dějinné linie, si Písmo svaté vypůjčuje smrt ještě k dalším popisům. Využívá ji při charakteristice místa zatracení, krajiny bez Boha, kdy hovoří o říši smrti (např.: Jb 28,3; Sk 2,27), rokli širé smrti (Ž 23,4), zemi širé smrti (Jr 2,6) a krajině stínu smrti (Mt 4,16). Hovoří o ní i v podobě komparací: smrtelná úzkost, rána, vůně, hrůza, nemoc, jed, zbraň, střela, zranění, léčky smrti, provaz smrti, hrůzy smrti atd. Jedná se o objekty, jež působí zkázu, konec a eventuelně i věčné zatracení.

Písmo svaté nabízí pohled na smrt také v dalších souvislostech. Vnímá ji jako konečné určení života člověka, jež se skrze svůj čin stal pro ostatní hrdinou (2Ma 6,31). Přičemž může jít i o skutek doprovázený spravedlností (Mdr 1,16). Pro svévolníky nazývá Bible *smrt přítelkyní* (Mdr 1,16). Oproti tomu sv. Pavel ji vnímá jako protivníka, jež bude přemožen (viz 1K 15,26). Kromě toho autoři Písma svatého smrt personifikují: rozděluje lidstvo (srov. Rt 1,17), nechválí Hospodina (srov. Iz 38,18) a vstupuje do lidských obydlí (srov. Jr 9,20), kde řádí (Pl 1,20). Vešla na svět, kde vládla (srov. 1K 15,21 a Ř 5,17). S obětí Ježíše Krista s jeho druhým příchodem však pomine. Bude svržena do hořícího jezera (srov. Zj 20,14).

Pro člověka a jeho život má smrt nezastupitelnou roli. Neboť skrze ni ukončuje jedinec svoje pozemské putování. Přitom není člověka, který by se jí nedočkal (srov. Ž 89,49). Kdy však přijde, neví nikdo (srov. Kaz 8,8).

¹⁵ viz Mt 2,15

¹⁶ viz Zj 2,10

Jeden z pilířů křesťanství je pohled na smrt, jako na zisk, díky kterému má člověk možnost získat nekončící bytí s Ježíšem Kristem (srov. F 1,21). Zasluhou lásky služebníci Boha podstoupí pouze tělesnou smrt. Ta se pro ně stává zároveň bránou do věčného života. Tato cesta je pro člověka průchodná skrze čin Ježíše Krista. Věří-li kdo Bohu, je pro něj tato záchranná cesta možná. (srov. Žd 11,5) V Bibli se nachází i důraz na nepostradatelnost svátosti křtu pro vstup do věčnosti. Skrze ni získává každý Boží pečeť. Ve Zjevení Janově se pak nachází příslib, že těm, kdo budou označeni, vyhne se na konci věků i samotná smrt (viz Zj 9,4).

Sám Hospodin dal člověku svobodu. Proto v opačném případě čeká člověka země temnot, mračen a širé smrti, kde není žádného řádu ani záblesku světla (srov. Jb 10,21-22). Řeč je o věčném zatracení neboli podsvětí, jak jej na mnoha místech Písmo svaté popisuje (srov. Ž 49,15; Ž55,16; Př 7,27). V knize Zjevení Janovo hovoří autor o svých viděních, ve kterých mimo jiné popisuje i podobu popsane krajiny podsvětí. Její obraz bude jako jezero, kde hoří oheň a síra. Už nyní podle Bible je toto místo stanovené pro zbabělce, nevěrné, nečisté, vrahy, cizoložníky, zaklínače, modláře, lháře atd. Je předurčeno lidem, kteří nad sebou nechali vládnout hřích. Dokonané provinění pak plodí smrt (srov. Jak 1,15), jež je zároveň i její mzdou (srov. Ř 6,23). Dobré je mít ovšem na paměti, že ne každý hřích vede k záhubě (srov. 1J 5,17). Písmo svaté zároveň několikrát vybízí k uvědomění si, že existují i místa a situace, jež jsou horší než smrt. Řadí se k nim například život hlupáka (srov. Sír 22,11), trpké bytí (srov. Sír 30,17), žití v nactiutrhaní, pohoršení ve městě, shromáždění chátry (srov. Sír 26,5). Dokonce i ženu vnímá trudněji, je-li léčkou (Kaz 7,26).

Písmo svaté varuje člověka v mnoha ohledech. Není tomu jinak ani v otázce ukončení života, kdy Bible nabádá, aby si nikdo nepřivolával smrt a škodolibě se neradoval z konce života druhého. Neboť všem je souzeno zemřít (srov. Mdr 1,12 a Sír 8,7). A smrt nepočká (Sír 14,12). Proto by měl člověk zanechat nenávisti, v mysli mít na paměti svou pomíjivost. Držet se co nejdál od toho, kdo má moc zabíjet (srov. Sír 9,13) a dbát na Hospodinova přikázání. Tato poslední rada se objevuje v Písmu svatém hned několikrát (srov. Ezd 7,26; 2Pa 15,13; Žd 10,28; Mt 15,4; Mk 7,10). Neboť život podle své vůle přináší smrt (Ř 8,13). Stejně tak cesty plné sobectví (Ř 8,6), nepravosti, podlosti, lakoty, donucování, špatnosti, pomlouvání, sváru, lsti, zlomyslnosti, závisti, vzpurnosti, nadutosti, chlouby, lenosti (srov. Ř 1,29-30; Př 21,25). Ve všech případech se jedná o špatná

provinění. Před hříšnými činy varuje Pavel v listě Římanům (6,12). Nicméně lidstvo, jak v tomto listě autor dále píše, po Božím spravedlivém konečném rozhodnutí čeká věčná zkáza, nechají-li se nadále řídit hříchy, jaké jsou vypsány výše. Mezi ně sv. Pavel dále přidává neposlušnost vůči rodičům, úzkoprsost či jednání bez lásky a lítosti. (srov. Ř 1,29-32) Hřích tedy vede do záhuby. Naopak dodržování přikázání, jež pocházejí od Boha, život prodlužuje, ba ho přímo zvětšuje. Člověk je tedy postaven před volbu. Stojí na rozcestí dilematu, komu se podmaní: jestli hříchu, který spěje ke smrti, nebo Hospodinu, jehož cesta vede ke spravedlnosti. Je pouze na něm, jaký směr zvolí a kterou cestou se vydá. Musí mít však na paměti, že pouze jednomu pánu lze sloužit. (srov. Ř 6,16) Bůh tak dává jedinci volnost a možnost se svobodně rozhodnout.

V kontextu lidského usmrcování mnoho míst s možností volby ale najít nelze. Člověk totiž více činí, než aby druhému dal na výběr jako jeho Pán. Jedná se o volbu mezi životem a smrtí. To lze vidět například u znovu jmenovaného Eleazora, jenž se rozhodl pro smrt. Důvodem byla víra v Hospodina a plnění jeho přikázání. Vybral si raději čestné usmrcení než život plný následné potupy. (srov. 2Ma 6,19)

V neposlední řadě je třeba podotknout, že se též Písmo svaté zmiňuje o způsobech smrti a umírání. Tady je nutné vzít v potaz, že se jedná o skoro dva tisíce let starý dokument, proto styly usmrcení nemusí odpovídat současnosti. Bible hovoří o ukamenování (např. 1Kr 12,18 nebo 2Pa 10,18), usmrcení mečem (např. 2Kr 11,20) a také například o upálení (např. 2Mak 13,8). Ve čtvrté knize Mojžíšově (Numeri) jsou patrné odplaty pro vrahy, jež se podobají Chamurappiho zákoníku, přičemž pachatele je možné na smrt odsoudit, anebo musí zemřít bezprostředně (srov. Nu 35,19-30). Nový zákon vyobrazuje nejrůznější metody usmrcení, který podstoupila řada mučedníků. Například se jedná o ukřižování.

Závěrem

Člověk nachází v Písmu svatém i přes jeho starobylost neustále plno pravd a odpovědí. Nejrozmanitější reakce lze spatřit i v oblasti konce života na pozemském světě. Základní výzkumná otázka se tak zaměřila na postoj Písma svatého na smrt (*Jak na smrt pohlíží Bible?*). Odpověď lze vnímat hned z několika aspektů. Především Bible hovoří o smrti v souvislosti se samotným aktem usmrcení jako jediné možnosti a způsobu, jak se definitivně shledat s Bohem Otcem a Synem v nebeském království. Slovo *smrt*

Písmo svaté využívá k různým přirovnáním a radám, jež jsou určeny lidstvu. Skrze ni také hojně vymezuje časovou linii jednotlivých dějství.

Každého člověka na zemi jednou čeká konec pozemského putování. Žádný lidský tvor totiž nemá moc nad dnem svého skonání (srov. Kaz 8,8). Skrze jeho světský počin mu smrtí začíná nový věčný život. Prostřednictvím oběti Ježíše Krista, kterou Bible v Novém zákoně popisuje a k níž se často navrácí, má člověk možnost být účasten na nekonečné Boží slávě. Pro jednání podle své vůle, uspokojivosti v pokušení a za hříšné činy, upadá daný jedinec skrze smrt do věčného zatracení. Písmo svaté na konci Nového zákona vykresluje i samotnou podobu tohoto budoucího podsvětí. Vše ale záleží na svobodné volbě lidského tvora: zdali se stane služebníkem Boha, anebo se vydá opačnou cestou a skončí pod nadvládou hříchu, jenž vodí smrt. Na zemský povrch přišel hřích s proviněním prvních lidí a odejde s příchodem Božího Syna. Ten svou smrtí a svým vzkříšením zvítězil nad ďáblem. Kvůli jeho lsti totiž vešla smrt na svět (srov. Mdr2,24).

Každý člověk by měl mít na paměti, že předejít smrti nelze (srov. Ž 89,49). Díky všemožným varováním a upozorněním, které Bible předkládá, může jedinec své věčné zatracení obrátit ve smrt tělesnou, která je prahem do věčného života. Kráčí-li totiž člověk po cestě s Bohem, lépe se mu vytrvá na pouti do jeho nebeského Jeruzaléma.

Samotná doporučení pro praxi v souvislosti s výukou náboženství se nachází ve třetí kapitole (viz 3.1).

1.2 Smrt z pohledu vybraných církevních dokumentů

Písmo svaté není jediným dokumentem, ve kterém se hovoří o smrti. Římskokatolická církev v čele s Apoštolským stolcem vydala řadu církevních dokumentů, z nichž se některé určitým způsobem dotýkají tématu smrti. Pro účely práce jsou níže překládány tyto: *Katechismus katolické církve*, *Gaudium et spes*, *Lumen gentium*, *Dei Verbum*, *Sacrosanctum concilium* a *Nostra Aetate*. Po krátkých analýzách jednotlivých dokumentů následuje shrnutí a vhléd do daných církevních spisů z pohledu vnímání smrti.

1.2.1 Katechismus katolické církve

Dokument, který je někdy označován *Souhrnem katolické nauky o víře i mravech*¹⁷, a jenž se neustále odkazuje mimo jiné i na Písmo svaté, má za úkol předložit člověku křesťanskou zvěst v každé oblasti současného světa. Je pomocníkem jak katechetovi, aby mohl lépe předávat bohatství církve, tak i kléru a samotným laikům. Přáním Jana Pavla II. bylo, aby byl tento spis studován veškerým Božím lidem.¹⁸

Katechismus katolické církve se člení na čtyři části: Vyznání víry; Slavení křesťanského tajemství; Život v Kristu a Křesťanská modlitba. Smrt neoddělitelně patří k životu jedince, proto se dotýká každé pasáže.

Spis pohlíží na smrt z pohledu jejího vzniku, a to skrze hřích prvních lidí. Dívá se na ni i z hlediska jejího poražení skrze čin jednoho člověka, který došel k ospravedlnění celého lidstva a jenž dává život věčný (srov. Řím 5,18). V obou těchto událostí spatřuje *Katechismus katolické církve* *Adamy* a *Evy*. V ráji se objevují první lidé nesoucí obrazně tato jména. V Novém zákoně přichází *nový Adam* a *nová Eva*. Muže ztvárňuje Ježíš Kristus, který svou poslušností odčinil Adamovu neposlušnost; ženu zase Marie, Kristova matka, jež jako první člověk měla prospěch z vítězství nad hříchem – Bohem byla uchráněna od dědičného hříchu a v rámci svého života se nedopustila žádného hříšného provinění.¹⁹ Význam Ježíšovy oběti je pak součástí tzv. *Creda* neboli vyznání víry, kdy kromě tohoto činu je vyobrazeno i jeho vzkříšení a vstup do věčného života. Stejně tak přijde do nebeské slávy i člověk. Musí však nejdřív zemřít. Křesťanský smysl smrti je třeba vnímat dle *Katechismu katolické církve* z pohledu velikonočního tajemství Kristovy smrti a jeho slavného zmrtvýchvstání. Ten, který umírá v Synu Boha se následně odebírá do domu jeho Otce.²⁰ Právě on volá každého člověka k sobě prostřednictvím jeho vlastní smrti.²¹

Přípravou k přechodu na věčnost, nazývanou též *sacramentum exeuntium*, je vnímaná církví jednak svátost křtu, díky které se jedinec stává podobným Kristu Ježíši, tak i svátost posledního pomazání, jež ochraňuje konec lidské pozemské existence a stává se pevnou

¹⁷ *Katechismus katolické církve*. Přeložil Josef KOLÁČEK. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. s. 3

¹⁸ Tamtéž, s. 6

¹⁹ Tamtéž, s. 113

²⁰ srov. KKC 1681 a 2Kr 5,8

²¹ srov. KKC 1011

hradbou s ohledem na poslední boj před vstupem do Božího království. Den smrti pak tento dokument vnímá jako dokonalé připodobnění se obrazu Syna Ježíše Krista.²²

Křesťana na jeho cestě do věčného života doprovází svatá církev. Ta je s ním i ve chvílích dovršení jeho pozemského putování. Uvádí jej do Boží náruče²³. Pomáhá mu prostřednictvím již zmiňované svátosti posledního pomazání, skrze slavení křesťanského pohřbu²⁴ nebo také modlitbu. Ta by neměla chybět spolu s péčí a pozorností při úctě k umírajícím. Tuto ctnost nabádá církev každému. Neboť smyslem této podpory je napomoci danému člověku setkat se s živým Bohem.²⁵

Katechismus katolické církve křesťany nejenom nabádá, ale i upozorňuje. Každý jedinec by měl mít na paměti, že zde na zemi žije pouze jednou, není tedy žádného jiného pozemského života, ani reinkarnace, jak upozorňuje v odstavci 1013.²⁶ Dále vybízí k přípravě na tento moment – životem, modlitbou k Matce Boží, sv. Josefovi a ostatním světcům, patronům šťastné smrti.²⁷

1.2.2 Gaudium et spes (Radost a naděje)

Člověk je odedávna tvorem zvědavým, jenž si klade nespočet otázek, například ohledně smyslu bolesti, zla, či smrti. Podle dokumentu *Gaudium et spes* je tu církev mimo jiné proto, aby se snažila na tyto nejasnosti reagovat. Je si vědomá faktu, že kromě otazníků má jedinec v sobě častokrát i strach. Hovoří zde o strachu z věčného zatracení. Nastane pouze tělesná smrt člověka, která musí nastat z důsledku prvotního hříchu. Autoři se odkazují na Bibli a tvrdí, že bytost má povinnost a nutnost smrti podstoupit a vytrpět (srov. Fl 3,10 a Řím 8,17). Nakonec ale bude přemožena. Díky skutku Ježíše Krista může být Bůh ve věčném společenství s člověkem, synem Boha, který je k tomuto žití povolán a jemuž byl tento „příbytek“ Hospodinem přislíben. Ten však, který nebude plnit Boží vůli na pozemském světě a nedovede zdatně přiložit ruku k dílu, není hoden vejít do nebeského království – to je přesvědčení církve, o němž píše v předloženém dokumentu. Srovnání svého tvrzení nachází v Matoušově evangeliu (7,21).

²² srov. KKC 1523 a KKC 1682

²³ srov. KKC 1683

²⁴ srov. KKC 1684-1690

²⁵ srov. KKC 2299

²⁶ *Katechismus katolické církve*. Přeložil Josef KOLÁČEK. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. s. 263.

²⁷ Tamtéž. s. 263.

1.2.3 Lumen gentium (Věřoučná konstituce o církvi)

Jedná se o dokument pojednávající v kontextu smrti o vykoupění osob s odkazem na věčný život. Než přijde druhý příchod Kristův, lidstvo je odkázáno putovat po Zemi a posmrtně se buď očišťovat, nebo hledět na Boží tvář. Ať už se nacházejí kdekoli (pozn. pozemský život, očistec, věčný život), stále tvoří jednu církev. Smrtí člověk nepřestane být členem tohoto společenství. Pořád je Kristův, vlastní jeho Ducha svatého. V něm existuje vzájemné propojení.

Lumen gentium se dotýká začátku vykoupění, kdy za pomyslný start bere Mariinu odpověď *Jsem služebnice Páně, ať se mi stane podle tvého slova.* (srov. Lk 1,38) Svatí otcové považují Marii za ženu, která rozvázala poslušností uzel, který se podařilo nevěrností Evě zamotat.²⁸

1.2.4 Dei Verbum (Slovo Boží)

Dei verbum v kontextu smrti pojednává v rámci tzv. křesťanském řádu spásy, jenž má konečnou platnost. Jedná se o novou úmluvu, která nepomine a nehrozí, že by nastala další zjevení, než nastane slavné zjevení Ježíše Krista. (srov. 1 Tim 6,14 a Tit 2,13)

Křesťanskému řádu spásy předchází článek 4, který opakuje pravdy víry, že Boží syn, Ježíš Kristus, je tím, kdo svou smrtí, zmrtvýchvstáním a sesláním Ducha dovršuje a potvrzuje, že lidstvo Bůh skrze smrt a vzkříšení přivedl k životu věčnému.

1.2.5 Sacrosanctum concilium (O posvátné liturgii)

O Ježíšově obětování se hovoří v dokumentu *Sacrosanctum concilium* jako o chvalo zpěvu, který zaznívá, a nadále bude, v království nebeském, jež zároveň nazývá nadzemským domovem. Osvobodil lidstvo, aby společně s ním mohlo pět chvály. Aby tak bylo učiněno, modlí se celá církev pro tento úmysl (spásu světa), například prostřednictvím eucharistické bohoslužby či denní modlitbou církve (breviář).

²⁸ 2. vatikánský koncil, *Lumen gentium*, – *Světlo národů*: věroučná konstituce o církvi. 1968, 4.

1.2.6 Nostra Aetate (O poměru církve k nekřesťanským náboženstvím)

Bůh je stvořitelem veškerého lidstva i světa. On vše započal a u něho vše skončí. Pro všechny je tedy Stvořitel posledním cílem. Všichni se shromáždí v jednom svatém městě, kde budou společně chválit Hospodina a chodit v jeho světle. Takto to lidstvu předložil. On je ono poslední a nevyslovitelné tajemství obklopující lidskou existenci, z kterého lidstvo vzešlo a ke kterému také spěje.

1.2.7 Resumé vybraných církevních dokumentů

Všechny předložené církevní dokumenty se svým způsobem dotýkají tématu smrti. Shodují se v pohledu na její přemožení. To se podařilo poslušností Ježíše Krista. Skrze jeho čin mají všichni Kristovi učedníci podíl na Otcově věčném životě. Spis *Nostra Aetate* připomíná Boha Otce jako stvořitele všeho, včetně jeho svatého města, kam lidstvo směřuje. Tam budou svého Hospodina chválit a zpívat mu chvalozpěvy. Aby tak bylo učiněno, je zapotřebí modliteb. Dokument *Sacrosanctum concilium* navrhuje mimo jiné i eucharistické bohoslužby a modlitby církevních hodinek.

O vzniku smrti, skrze prohřešek prvních lidí, hovoří *Katechismus katolické církve*. Začátek vykoupění lidstva a zároveň přemožení smrti pozoruje *Lumen gentium* Mariinou odpovědí, která je současně i „novou Marií“, jež měla jako první prospěch z vítězství nad hříchem.²⁹ Bůh si ji vybral jako rodičku svého Syna Ježíše Krista, který svým obětováním otevřel lidstvu brány nebeského království. Krokem pro přežití prahu do věčného života je lidská smrt. Mnohdy je doprovázená bolestí a strachem, jenž může mít podobu obavy z věčného zániku. Církev se snaží na tato lidská muka reagovat. V *Gaudium et spes* opakuje skutečnost, že na konci lidského života přijde pouze tělesná smrt, která musí nastat jako důsledek selhání prvních lidí. Opět tento dokument neopomínají na poražení dané lidské záhuby. Ježíš Kristus je podle spisu *Dei Verbum* dovršovatelem a převaděčem do věčného života.

Úloha církve v tomto kontextu je jednoznačná. Podle zmiňovaných dokumentů, zvláště pak *Katechismu katolické církve*, má lidi doprovázet, zaopatřovat je svátostmi, především pak křtem a posledním pomazáním; pečovat o umírající, pomáhat jim a mít je v úctě.

²⁹ srov. KKC 411

Neměla by zapomínat věřícím připomínat, že smrtí své místo člověk v církvi neztrácí, jak píše ve svém dokumentu *Gaudium et spes*. Kromě přípravy církve by měl na pozemský konec pamatovat i jedinec, a to stylem života a modlitbou. *Katechismus katolické církve* v ní doporučuje obracet se především k Panně Marii a svatému Josefovi, jejímu snoubenci. Všichni lidé by si totiž měli být vědomi skutečnosti, že již nepodstoupí další existenci na tomto pozemském světě.

1.3 Resumé pohledu smrti z Písma svatého a vybraných církevních dokumentů

O smrti pojednávají všechny zmiňované spisy, včetně Písma svatého. Je zřejmé, že mezi prameny církevních dokumentů patří právě Bible, a tak by se měly ve svých pohledech na smrt shodovat. K tomu skutečně dochází. Avšak v porovnání s Písmem svatým se církevní spisy nezabývají problematikou smrti s tolika úhlů pohledu.

Shodují se v popisu vzniku smrti i její porážky. Taktéž obě hovoří o krajně věčného života. Naopak rozkol je spatřen v následném ubírání se tématem smrti. Církevní dokumenty soustřeďují svůj zrak na činnosti a aktivity samotné církve v souvislosti na dané téma: kladou důraz na přijetí svátosti křtu a pomazání nemocných; nabádají k pečování a pomáhání o umírající lidi; mít je rovněž v úctě; dále vyzývá lidstvo k přípravě na tuto konečnou fázi pozemského života, kam lze zařadit i modlitby a přímlyvy k určitým světcům či Panně Marii.

Písmo svaté naopak popisuje mnoho lidských činů, v jejichž důsledcích je smrt člověka. Ty samy o sobě mohou být i trestem za vážná provinění, mezi která patří vražda, nedodržení slibu, podvodné a lstivé chování, vydávání se za proroka či Božího syna, cizoložství, lživé nařčení apod. Potrestat kromě člověka může i Hospodin. Je důležité podotknout, že Bůh si ve smrti člověka nehoví. Taktéž stojí za povšimnutí, že Boží smrtelné činy jsou záležitostí Starého zákona. V Novém o těchto Hospodinových aktech zmínka není.

Bible dále zdůrazňuje, že nikdo neví den ani hodinu, kdy dojde smrti. Taktéž neexistuje žádná věková kategorie, které by se daná událost netýkala. Hojně pak využívá konec lidského života jako určení času.

I když všechny spisy dávají hmatatelně najevo člověku svobodu ve svém jednání a smýšlení, Písmo svaté přikládá mnoho výstrah, jenž na konci lidského života či druhého příchodu Ježíše Krista může dojít věčnému zatracení.

Písmo svaté předkládá téma smrti z více úhlů pohledu než vybrané církevní dokumenty. Ty se ostatně větší měrou soustřeďují na působení církve v oblasti lidí, kterých se konec pozemského života začíná dotýkat. Nebyly zde ale například nalezeny ani podmínky, kterých věkových skupin lidstva se smrt může dotýkat. Ty ostatně u Písma svatého vidět lze.

2 Psychosociální vývoj dítěte s pohledem na smrt

Během lidského života se pohled na smrt mění. Vnímání smrti očima dospělého člověka je zcela odlišné než u dětí. Dokonce samotný pohled malého jedince se s věkem a psychosociálním vývojem na tento pojem mění. Podle psychologa Pavla Říčana platí, že *má-li dítě více zkušeností se smrtí, například je-li delší dobu v nemocnici na oddělení mezi smrtelně nemocnými dětmi, vyvíjí se po této stránce rychleji, a dokáže-li vychovatel tento vývoj výchovně nést, může to pro ně mít i pozitivní přínos.*³⁰

Při učitelské a výchovné činnosti by měl mít člověk povědomí o konkrétním jedinci či o skupině dětí, na něž záměrně působí, v jakém vývojovém stádiu svého života se právě nachází. Jednotlivé fáze lidského bytí na pozemském světě rozpracoval a reformuloval německý psycholog židovského původu Erik Homburger Erikson, jemuž se podařilo sestavit osm věků člověka, tedy osm stádií psychosociálního vývoje. Ve své teorii vychází z předpokladu, že jedinec prochází postupně každým stupněm, v němž musí řešit danou psychosociální konfrontaci.³¹ Když se mu konflikt podaří zdárně překonat, postupuje dále. Naopak nezdoláním konkrétní překážky bývá vývoj zpozděn a ohrožen. Eriksonova teorie napomáhá lepšímu porozumění a pochopení zdravého vývoje jedince, včetně jeho bariér, které se týkají jeho osoby či prostředí.

K vývoji člověka patří mimo jiné i vnímání smrti a lidský pohled na ni. Je zřetelné, že povědomí o smrti roste s jedincem a jeho pohledem na svět. Třebas že batole a předškolní dítě poznávají smrt z velké části prostřednictvím pohádek a setkávají se se zabitím hmyzu, za bezmála pět let už jsou schopni, při správném vývoji, porozumět pojmu *smrti* již jako dospělí lidé. Pro ztvárnění vývoje smrti tak bylo využito Eriksonových stádií psychosociálního vývoje. Pro potřeby diplomové práce byla pozornost soustředěna na prvních pět fází života.

³⁰ ŘÍČAN, P. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2014. s. 369.

³¹ ERIKSON, Erik H. *Childhood and society*. London: Penguin Books, 1965.

2.1 Období kojence (0-1 rok)

Dítě na svět přichází zcela závislé na okolním světě. Nejbližší o něj pečují a nabízí mu kontakt, jak fyzický, tak i sociální. Péče druhých lidí společně s empatií, citlivostí a přiměřeností dodává jedinci naději, že svět je dobrý. Získává tak základní důvěru pojící se s okolním prostředím a životem zde na tomto světě.

Kojenec nemá žádné povědomí o smrti. Můžou se ho ale dotýkat pocity, které dospělému člověku vyplují na povrch myslí, když slyší o smrti. Jedná se o opuštěnost, prázdnotu, samotu, vnitřní chaos, zmatek a nejistotu.³² Právě poslední zmiňovaný dojem může být v jedinci ukotven v případě, že nedošel k důvěře ve svět okolo.

2.2 Batolecí období (1-3 roky)

Jak jedinec roste, čím dál víc se otevírá podnětům zvenčí. Touží poznat svět, jenž ho obklopuje. Proto ho zkoumá, učí se různým dovednostem a schopnostem. Jedná se o vůli spojovanou s autonomií.³³ Ta mimo jiné patří k samotnému prozkoumávání, při kterém často dochází k úrazům. Praktickou pojistkou proti těmto situacím může být mimo jiné i strach z poškození, který je zároveň u batolat postřehnutelný jako další pojetí smrti a strachu z ní.³⁴ Samotné vnímání konce pozemského života začíná až v dalším stádiu psychosociálního vývoje jedince.

2.3 Období předškolního věku (3-5 let)

V této etapě života se zvyšuje činorodost jedince. Souvislost se pojí s nástupem do mateřské školy. Předškolák se postupně učí spolupráce, cílevědomosti a zodpovědnosti. Jeho autonomní aktivitu v životě podtrhuje získaná iniciativa, kterou získá po vyřešení konfliktu psychosociálních krizových protipólů. Na jedné straně stojí již zmiňovaná

³² ERIKSON, Erik H. *Childhood and society*. London: Penguin Books, 1965.s. 368.

³³ THOROVÁ, K. *Vývojová psychologie: Proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál, 2015. s. 282-283.

³⁴ Tamtéž. s. 282-283.

iniciativa, na straně druhé vina. Ta je spojovaná se chtěnými či realizovanými cíli. V důsledku toho se tak rozvíjí lidské svědomí.³⁵

Se smrtí se člověk v tomto období života setkává hlavně v pohádkách, kde je téma smrti velmi častým motivem. Nejen tento druh zájmu ovlivňuje vnímání smrti, které následně v očích předškoláka, dle Pavla Říčana, budí hrůzu.³⁶ Stávají se tak prostřednictvím svých představ a fantazie vůči ní bezmocní, bezbranní, což vede ke strachu být sám ve tmě, k obavám před roztržštěním, např. rozsekáním na kusy apod.

Předškolní jedinec se již setkává se samotnou smrtí živého tvora, i když v naší kultuře naráží pouze na smrt zvířete, ať už při domácí zabíjačce, anebo zabítí jiného dobytka. Ještě častěji se může setkat se zabíjením hmyzu, u něhož může být přímo samotným aktérem. Tato zmíněná skutečnost pak hraje důležitou vývojovou zkušenost u takto mladého jedince.³⁷

Strach ze zranění, jenž nastává v předchozím období, se prohlubuje. Při bolestivém a krvácivém úrazu může dítě propadnout panickému strachu ze smrti. Nejedná se ale o tentýž smysl slova jako u dospělého člověka. Dítě jej vnímá reverzibilně, tedy vratně.³⁸ Tedy zesnulý znovu bude opět žít. Smrt je vnímaná jako spánek velmi starého člověka, který se jednou probudí; jako důsledek času a stárnutí. Zároveň je i jakýmsi jiným životem, jenž má vlastní podmínky.³⁹

Žaloudíková popisuje výše charakterizované vnímání smrti cyklickým procesem – tedy periodicky opakujícím se průběhem života a smrti. Kdy narození se mění ve smrt, v níž následně přechází ve zrození. Utváří se tak kruh (viz Obrázek č. 1).⁴⁰

³⁵ LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie: 2. aktualizované vydání*. Praha: Grada, 2006. s. 243.

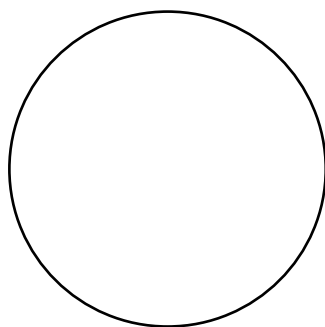
³⁶ ŘÍČAN, P. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2014. s. 282.

³⁷ Tamtéž. s. 368.

³⁸ Tamtéž. s. 368.

³⁹ Lonnetto, R. *Children's Conception of Death*. New York, Springer. s. 16.

⁴⁰ ŽALOUĐÍKOVÁ, I. Children's conceptions of health, illness, death and the anatomy of the human body. In Řehulka (Eds.). *School and health. Health education: context and inspiration*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. s. 130.

Obrázek č. 1: *Pojetí smrti u mladších dětí*⁴¹

2.4 Období školního věku (6-11 let)

Jedná se o období, ve kterém jedinec nastupuje do základní školy a cíleně začíná rozvíjet své rozumové dovednosti, učí se ovládat svou pozornost, plnit povinnosti, rozvíjí spolupráci apod. Skrze tyto technologie jedinec dosahuje pocitu vlastní snaživosti, pracovitosti. Naopak při negativních ohlasech od okolního světa, nezvládnutí těchto požadavků, jež připravují postupně dítě do světa, nastupuje méněcennost. Dítě pak reaguje rezignací, pasivitou či zvýšenou soupeřivostí. K zabránění mu slouží jeho oprávnění a pravomoci čili kompetence.

2.4.1 Vnímání smrti v období mladšího školního věku (6-8 let)

Kromě života jedince s ohledem na společenské povinnosti, jež se pojí s povinnou školní docházkou, se mění i koncept smrti a jeho vnímání. Už se nejedná o reverzibilní pojetí. Dítě začíná chápat, že smrt je nezvratná událost.⁴² Ovšem nedokáže si představit, že by se ho mohla osobně dotýkat. Ať už se jedná o vlastní smrt nebo úmrtí někoho z blízkých. Nemá pro něj osobní význam.

Dokáže si ale představit její podobu. Personifikuje ji a dává jí tvář muže nebo ženy. Nikdy však dítěte. Smrt pro něj představuje izolaci. Úmrtí člověka si spojuje se stářím, nemocí a se skutečností, že se jedná o konec života na zemi. Zesnulí lidé jdou dle jeho smýšlení do nebe.⁴³ Tato představa ukazuje na rozvoj a formování spirituálního vývoje,

⁴¹ ŽALOUĐÍKOVÁ, I. Children's conceptions of health, illness, death and the anatomy of the human body. In Řehulka (Eds.). *School and health. Health education: context and inspiration*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. s. 130.

⁴² ŘÍČAN, P. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2014. s. 368

⁴³ Lonetto, R. *Children's Conceptions of Death*. New York, Springer. s. 17.

jenž k chápání smrti neodmyslitelně patří. Pojem smrti je spojován s tmou, vodou, spánkem, trestem, prázdnotou, agresí, beztvárností či již zmíněnou personifikací, která má nejčastěji mužský ráz.⁴⁴ Až kolem osmého roku se k asociacím přidávají myšlenky spojené se strachem ze smrti.

2.4.2 Vnímání smrti v období staršího školního věku (9-11 let)

Personifikace smrti pokračuje. Mladý jedinec ji vnímá jako kostlivce či ducha. Jean Piaget popisuje tento věk dítěte za stádium počátku abstraktního myšlení a konkrétních operací; chápe čas, prostor, minulost.⁴⁵ Tento rozvoj zapříčiňuje mimo jiné i zcela obrácené vnímání smrti. Ta se stává pro devítiletého člověka univerzální, konečnou a zároveň nevyhnutelnou situací. Dítě vnímá život jako ohraničenou úsečku, jež má lineární vyobrazení – začíná narozením a končí smrtí (viz obrázek č. 2). Od devátého roku, či na pomezí devátého a desátého, začíná být téma smrti osobní záležitostí, kdy jedinec chápe, že jednoho dne zemře.

Obrázek č. 2: *Pojetí smrti u dětí od devíti let a dospělých*⁴⁶

Kolem jedenáctého roku se stupňuje vědomí nevyhnutelnosti konce života na tomto světě. Spolu s tím si dítě uvědomuje, že může zemřít jak ve stáří, tak v mládí. Chápe svoji smrtelnost. Daná myšlenka je ale pro ně stále vzdálenou událostí, i když se svým chápáním přibližuje dospělému postoji k tématu smrti.

⁴⁴ Lonetto, R. *Children's Conceptions of Death*. New York, Springer. s. 17.

⁴⁵ PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. *Psychologie dítěte*. Praha: Portál, 2007.

⁴⁶ ŽALOUĐÍKOVÁ, I. Children's conceptions of health, illness, death and the anatomy of the human body. In Řehulka (Eds.). *School and health. Health education: context and inspiration*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. s. 130.

S daným věkem a smýšlením je spojována touha prožít bezbolestné umírání. Trápí je totiž bolest, která je podle nich s touto událostí často spojována. Skrze tuto muka stěží přijímají smrt blízkých, zejména rodičů. Úmrtí prarodičů je ale z jejich strany akceptovatelné.

2.5 Období pubescence (12-15 let)

Období, při kterém mladý člověk stojí na prahu dospělého života, doprovází postupné objevování vlastní identity, která je mnohdy spojována s otázkami po vlastním já, prahnutí po vzorech, ať již vrstevnických či dospěláckých, a smyslu života. Jedinec nacházející se v této životní etapě má v sobě, dle Eriksona, tzv. *ideologickou mysl, jež pátrá po hodnotách a po nejširším možném smyslu vlastního života i běhu lidských dějin*.⁴⁷

Často také dochází ke zmatení rolí. Tuto krizi doprovází emoční výkyvy, depresivní stavy, obavy či zmatky. Hnací silou se v těchto okamžicích stává samotná věrnost vlastním myšlenkám, plánům a cílům, hodnotám a vzorům.

Rozvoj vlastního intelektu a osobnosti probíhá i v zápase s tématem smrti. Mladý člověk rozumí vážnosti této životní události. Zároveň se ale nachází v nejzranitelnějším období svého života. Podle Pavla Říčana za tím může stát myšlenka osobní jedinečnosti, důležitosti a nenahraditelnosti, jež má pro tohoto jedince velký citový význam.⁴⁸

Samotný smysl smrti zůstává již od období staršího školního věku stejný po celý zbytek života. Mnohdy se už jen dovytváří a formuluje do vnímání dospělého člověka.

⁴⁷ LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie: 2. aktualizované vydání*. Praha: Grada, 2006. s. 243.

⁴⁸ ŘÍČAN, P. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2014. s. 370.

3 Téma smrti v hodinách římskokatolického náboženství

Náboženská výchova se uskutečňuje s odkazem Kodexu kanonického práva⁴⁹ na katolických školách na území České republiky nevyjímaje. Ovšem častěji se setkáváme v této společnosti se školami státními, kde podle zákona č. 3/2002 Sb., § 7, odstavce 1., *může registrovaná církev a náboženská společnost za podmínek stanovených tímto zákonem k plnění svého poslání získat oprávnění k vyučování náboženství na státních školách.*⁵⁰ Mezi registrované církve a náboženské společnosti patří i Římskokatolická církev.

V českém školství se náboženská výchova nejčastěji vyučuje jako nepovinný předmět či zájmový útvar. Pro první možnost vypracovala a schválila již zmiňovaná Česká biskupská konference v roce 2003 *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolického náboženství církve v 1. – 9. ročníku základní školy*, které o rok později schválilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. Dokument je určen pedagogům, kteří vyučují náboženství. Jeho charakteristice je věnována podkapitola 3.2.

Vedle zmíněného spisu se proces vyučování náboženství řídí i *Dokumentem o směřování katecheze a náboženského vzdělávání v České republice*⁵¹, z roku 2015, jenž má v porovnání s předchozím teoretičtější charakter. Jeho obsahem ale není přímo tematický plán učiva a neuvádí ani směr vyučovacího procesu. Zaobírá se naopak odpovědností za křesťanské společenství, evangelizaci a formaci učitelů náboženství a katechetů. V odstavci 41 zdůrazňuje odpovědnost za výuku náboženství duchovnímu správci příslušné farnosti. Dále klade důraz na plánování učiva v ohledu na státní legislativu, včetně kurikulární reformy.⁵² To všechno s respektem ke vzdělávací a výchovné strategii dané školy.⁵³

⁴⁹ viz CIC kán. 796–806.

⁵⁰ ČESKO. § 7 odst. 1 písm. a) zákona č. 3/2002 Sb., o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností a o změně některých zákonů (zákon o církvích a náboženských společnostech). In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010-2020 [cit. 11. 2. 2020]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-3#p7-1-a>

⁵¹ *Dokument o směřování katecheze a náboženského vzdělávání v České republice*. Praha: Vydala Česká biskupská konference, 2015, 40 s. Česká biskupská konference. Fialová řada – dokumenty ČBK, 38.

⁵² Tamtéž, s. 27.

⁵³ Tamtéž, s. 36.

Z publikace nadále vyznívá, že by se na výuku náboženství mělo nahlížet jako na první evangelizaci, která by nutně neměla směřovat ke konverzi. Pedagog má ale možnost oslovit žáky a nabídnout jim různé katechetické činnosti, jež probíhají v místním farním společenstvím.

Církev očekává věčný život, o němž se hovoří mimo jiné i ve výše zmiňovaných pravdách víry. Ty se v této souvislosti dotýkají i tématu smrti. Jedná se o událost na pozemském světě, který je podmíněn pro vstup do Božího království. Je jakýmsi jejím *prahem*, kterého se jednou dotkne každý člověk. I když se v důsledku Ježíšovy oběti jedná pouze o smrt těla a tento stav není konečný, přesto hraje v životě člověka nepostradatelnou roli. Témata spojená s touto událostí by neměla být potlačovaná ve společnosti dospělých ani dětí. Každý člověk by se měl svým způsobem na konec pozemského bytí připravovat. Například skrze nejrůznější diskuse a rozhovory, načítání knih či další formy procesu učení, prostřednictvím něhož získá potřebné informace. K prostředkům, kde lze získat vědomosti, patří mimo jiné i studium, konkrétně, jedná-li se o děti, základní škola. Ta nabízí, kromě povinné školní docházky, v jejíž předmětech se o smrti může hovořit například v dějepise, literatuře, občanské výchově atd., i mnohé nepovinné předměty či zájmové útvary, kam spadá mimo jiné i výuka náboženství. Zde je možnost se setkat s tématem smrti.

3.1 Analýza dokumentů

Materiály pro výuku náboženství v českém prostředí byly podrobeny analýzou dokumentů. Pro potřeby práce byla stanovena základní otázka: *Jak je téma smrti ve výuce náboženství vyučováno na základních školách?* Na základě vytyčení hlavního výzkumného problému byly položeny otázky další:

1. V jakém kontextu hovoří předložené materiály o smrti?
2. Jak je smrt vnímaná?
3. Kdy se smrt začíná dávat do souvislosti s věčným životem?
4. Kdy se začíná hovořit o smrti?
5. Kdy nejvíce?

6. Odkazují materiály na další dokumenty?
(např. Písmo svaté, církevní dokumenty)
7. Jak je s účastníky probíraná samotná smrt člověka?
8. Od kdy je v materiálech zmínka, že se smrt týká i dítěte?

Pro rozbor byly využity dokumenty považující *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy* za základní pomůcky. Jde o metodiky, učebnice a pracovní listy. Každá třída ale všechny tři kategorie materiálů neobsahuje.

Celý proces začal podrobným prozkoumáním každého ročníku odděleně. Nejprve vždy proběhl rozbor jednotlivých titulů daného ročníku, při kterém byl pohled soustředěn na hodiny s námětem smrti. Dokumenty v rámci každé vyučovací lekce byly porovnány a informace následně selektovány. Při této části procesu byl kladen důraz na význam zjištěných údajů. Jednotlivé výsledky jsou popsány v podkapitole 3.3.

Prostřednictvím následného kódování stanovených informací ze všech ročníků vzniklo celkem sedm kategorií:

1. Vznik smrti
2. Zánik smrti
3. Smrt člověka
4. Svátosti
5. Slavení
6. Věčný život
7. Emoce
8. Symbol

Poté nastala konfrontace celého kategorizačního systému se všemi stanovenými výzkumnými otázkami. Na tuto činnost navazovala práce se vztahy mezi proměnnými a samotnou identifikací vztahů mezi jednotlivými vymezenými kategoriemi. Zjištění byla dávana do kontextu s výsledky analýzy Písma svatého spolu s vybranými církevními dokumenty.

Dříve, než se práce zaměří na výsledky analýzy publikací využívajících se v hodinách náboženství, je žádoucí vrátit se k výše provedené analýze Písma svatého v souvislostech na využití poznatků do praxe.

3.2 Analýza Písma svatého a její doporučení pro praxi

Analýza Písma svatého byla vypracovaná z pohledu smrti. Z výsledků vyplývá, že je možné v Bibli najít náměty do praxe, jež se mohou využít například při samotném procesu výchovy v křesťanském duchu, tak i v samotné výuce náboženství.

V Písmu svatém se objevuje téma smrti již od začátku Starého zákona. Při zaobírání se tématem smrti v souvislosti s proviněním prvních lidí v ráji, kdy na svět proniká hřích, který plodí následně i samotnou smrt, je důležité nastínit samotný vznik tohoto jevu včetně příčin. Kontext zmiňovaného objektu se rovněž dotýká i zániku. Tento děj je spojován s obětním činem Ježíše Krista. On svou poslušností vůči Bohu Otci zachránil lidstvo a dovedl je do věčného života. Díky tomu se účel smrti mění ze záhuby do úlohy tzv. *vstupní brány* či *přechodníku* do již zmiňovaného nebeského království. To vše je spojováno s pozitivním vnímáním smrti. Úsilí pedagoga by mělo v tomto kontextu být spojeno s objasněním obětního aktu Ježíše Krista včetně důsledků jeho činu. Neboť samotné poslání a celé učení Božího Syna směřovalo svými myšlenkami právě k věčnému životu.

Celá nastíněná problematika je popsána v Písmu svatém. Nezbytnost pracovat s fakty by měla učitele vést při jeho pedagogické činnosti k opírání se o Bibli, a to nejen v rámci daného tématu. Během svého konání by měl v ní kotvit, neustále se na ni odkazovat a při výuce se nebát chápat Písmo svaté jako učební pomůcku.

S pozitivním vnímáním smrti nesouvisí jenom samotný skutek Syna Božího. Písmo svaté v sobě zahrnuje i téma oběti člověka pro *něco* nebo *někoho*. Zde je vidět krásný námět pro práci učitele s hodnotami a jejich žebříčky, který jsou jedinečný pro každého člověka.

Negativní pojetí tématu závěrečného stádia lidského života je spojováno s činy, jež jsou následně potrestány smrtí. Zde se otevírá brána námětu na další práci s účastníky výuky náboženství. Za pomoci nejrůznějších metod lze s žáky, s ohledem na jejich mentální vývoj, rozebírat a diskutovat v nejrůznějším kontextu o lidském chování. S tím související trestné jednání navádí samo o sobě k debatě o trestech, při kterých je možné poukázat na historický vývoj samotných trestů v kontextu, jak jej uvádí Bible.

Dále by se při pedagogické činnosti nemělo zapomenout na práci s Desaterem, na které odkazuje v Novém zákoně jednak samotný Ježíš Kristus a dále například i sv. Pavel. Též práce s varováním, příkazy a nabádáním, kterých se autoři Písma svatého dotýkají, by neměly zůstat bez opomenutí. To všechno ale v kontextu dnešní doby a naší společnosti.

Do nepříznivého pohledu na smrt je možné začlenit i věčné zatracení, které člověka může postihnout, nevydá-li se na cestu s Bohem. Patří k tomu i trvalá záhuba spojená s koncem pozemského života, která nastane při druhém příchodu Ježíše Krista. S účastníky výuky může pedagog probírat tyto okolnosti, jež popisuje evangelista Jan ve své knize Zjevení. Téma samotné apokalypsy, kterou Hospodin slibuje, je náročné z mnoha pohledu. Proto je žádoucí vždy otevřít danou problematiku s ohledem na věkovou kategorii a mentální vývoj žáků. Písmo svaté hovoří ve svých listech i o podobě místa věčného zatracení. To může učitel použít na dokreslení hodiny. Taktéž může poukázat na charaktery lidí, jimž je vylíčená krajina předurčena.

Další velký okruh z oblasti smrti, který je možné považovat za základní, je samotné ukončení života člověka. Neboť i Písmo svaté varuje každého, že nikdo nezná den ani hodinu své smrti, a současně připomíná skutečnost, že není jedince, který by neumřel. S tím souvisí fakt, že smrt nezávisí na věku, a že věta: *Umírají pouze staří nemocní lidé*, je pouze stereotypem, o kterém je nutné otevřeně mluvit. Neboť smrt se může týkat i malých dětí či zdravých lidí. S těmito myšlenkami a mnoho dalšími může opět pedagog pracovat ve výuce náboženství. Toto téma je schopné vnímat jedinec, který je v psychickém vývoji tak daleko, že ví, že se ho smrt jednoho dne bude také týkat. Otevře-li učitel zmiňovanou kapitolu u generačně starších jedinců, tzn. v pubertálním věku, kdy tito žáci hledají často svou identitu, může sklouznout k tématu sebevraždy. V jejím kontextu je žádoucí o tomto typu konci života mluvit a skrze Bibli se opírat o její nepřístupnost.

Osobnost pedagoga by měla být otevřená k diskuzi, toleranci, respektu a pochopení. Vše by měl tvořit a realizovat s ohledem na věk a vývojový stupeň skupiny. Neměl by zapomenout na svobodnou vůli každého člověka, tedy i jeho žáků, kterou byli všichni obdařeni od Hospodina. Jak již bylo několikrát zmiňováno, je důležité, aby učitel při práci s tématem smrti ve výuce náboženství vycházel primárně z Písma svatého, jakožto jednoho ze zdrojů Římskokatolické církve. Tento dokument by ale neměl být zároveň jediným, po kterém učitel náboženství sáhne. Pedagog by měl nahlédnout a pracovat s dalšími publikacemi zaměřujícími se na náboženskou výchovu. Zařadit sem lze například: *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy*, učebnice a výukové materiály schválené Českou biskupskou konferencí a místními církvemi.

3.3 Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve pro základní školy⁵⁴

Dokument je koncipován do dvou částí. První, útlejší, pojednává o teoretických záležitostech předmětu. Zahrnuje zde charakteristiku, oprávněnost, zaměřenost výuky; doporučuje metody, plán učiva, nabízí seznam pomůcek a v neposlední řadě předkládá poznámky ke druhé části knihy. Dále informuje o formulaci celé publikace z pohledu Latinské církve. Taktéž připomíná, že její koncept je stylizován k vytváření pozitivních a otevřených vztahů, k náboženské toleranci a na rozvoj ekumenických postojů.

Stanovení obecných cílů a úkolů patří rovněž do první části publikace. Ty jsou mezi sebou navzájem provázané. Náboženská výchova má tak *rozvíjet a podporovat základní předpoklady křesťanského životního postoje a jednání. Nabízet pomoc v orientaci v tomto světě a umožňovat přístup k biblickému poselství, ke křesťanské tradici a k nabídce křesťanského způsobu života.*⁵⁵

Druhá část dokumentu je členěna na devět sekcí dle ročníků na základním stupni vzdělávání. Každá sekce tvoří tematický plán na jeden ročník. Dohromady vytváří ucelený náčrt náboženské výuky pro vzdělávání dětí školou povinných.

⁵⁴ *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1.-9. ročníku základní školy*: pro nepovinný předmět náboženství v základních školách. Praha: Česká biskupská konference, 2004.

⁵⁵ Tamtéž. s. 8.

Celá publikace má pouze teoretický rámec. Pro samotnou výuku a pedagogickou činnost předkládá spis učitelům základní pomůcky, jež Česká biskupská konference schvaluje k využívání, a které by měl ve své práci využít. Jedná se o učebnici, pracovní listy a metodiky pro pedagoga vždy pro daný ročník. Všechny publikací zmíněné pomůcky jsou roztrženy a vepsány v této práci k jednotlivým ročníkům.

Rozbor tématu smrti skrze dokument *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy* je žádoucí provést v kontextu s výše vyjmenovanými výukovými publikacemi, které dokument považuje za základní pomůcky.

3.3.1 První třída

Učebnice: *Bůh mě má rád* od Jiřího Kaňy⁵⁶

Pracovní listy: *Jsem s tebou* od Evy Muroňové a Ivy Fukalové⁵⁷

Metodika pro pedagogy: *Jsem s tebou* od Evy Muroňové a Hany Baránkové⁵⁸

Koncept výuky náboženství pro první třídu se skládá s pěti tematických celků. Smrti se dotýkají různým způsobem tři z nich, z toho poslední část pouze formou základní modlitby pro daný ročník, kterou je modlitba „Otče náš“.

Dítě se prvně setkává s tématem smrti v tomto ročníku až v rámci *Slavnosti všech svatých a Památky na zemřelé*. Tomu autoři všech publikací věnují celou jednu vyučovací hodinu. Dítě se nachází ve věku, kdy se jeho pohled na smrt postupně mění. Již je pro něj nezvratnou záležitostí a dokáže si uvědomit, že někdo druhý zemřel. Po pedagogickém nastínění a porozumění je schopen pochopit význam světce a vnímat, že každý člověk má svého patrona. V této souvislosti se hovoří pouze o křesťanském patronu. Pedagog dítěti zatím nepředkládá, že existuje celá řada dalších světců a že i k nim se může přimlouvat. Účastník může pouze pozorovat z nastíněných aktivit, že každý jeho spolužák může mít odlišného patrona. Povídání o světcích a patronem je zaobaleno do tzv. *Malé slavnosti*, kterou společně všichni účastníci s pedagogem v rámci dané hodiny prožívají.

⁵⁶ KAŇA, J. *Bůh mě má rád*: učebnice náboženství pro 1. třídu. Praha: Portál, 1996.

⁵⁷ MUROŇOVÁ, E., FUKALOVÁ, I. *Jsem s tebou*: pracovní listy pro 1. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

⁵⁸ MUROŇOVÁ, E., BARÁNKOVÁ, H. *Jsem s tebou*: metodika k pracovním listům pro 1. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

Uvedený text metodiky (*pedagog směrem k dětem*): *Oni už umřeli, ale teď žijeme na světě my, máme jejich jméno a je na nás, abychom jejich jméno nesli čestně dál.*⁵⁹; může v dětské duši vyvolat pocit odpovědnosti a neexistenci vlastního já, nýbrž jakési pokračování života daného světce. Zároveň tento styl předávání informací o patronech může v jedinci zanechat nutnost dělat svému jménu čest. Tato nutnost může vést až k chorobně přehnané kontrole nad svých chováním a jednáním, aby se nepošpinilo jméno světce. Na žáka je tak vyvíjen obrovský tlak. Malý člověk tak může ztrácet svou originalitu a jedinečnost. Celou myšlenku podtrhuje aktivita v rámci již zmiňované tzv. *Malé slavnosti*. Při ní má každý za úkol přiložit kartičku se svým jménem k obrázku, na níž je napsán stejnojmenný světec. Dítě, které nezná či nemá svého patrona, dostane kartičku se srdíčkem a učitelovým úkolem je zdůraznit, že má možnost jménu udělat čest jako první.⁶⁰

V jiném kontextu se o smrti v této hodině nemluví. V učebnici lze nalézt ještě dvojstranu s dušičkovým tématem a s aktivitou, která je spojená s procházkou na hřbitov. Při tomto tématu mají děti spolu s pedagogem vzpomínat na jejich zesnulé příbuzné a známé.

Po hodině zabývající se Všemi svatými a dušičkami se s tématem smrti účastník setkává až s nástupem postní doby a velikonočních událostí. V rámci hodiny *Postní doba* má pedagog podle předepsaného cíle pracovat s vinou. Tento záměr má být realizován v aktivitě, v níž si každé dítě má nakreslit na list papíru sebe s činností, jež se mu nepovedla (ublížil druhému, byl k němu nespravedlivý atd.). Po dokončení má každý lepidlem kolem kresby vytvořit kruh a ten následně posypat předem připraveným popelem. Jedná se o aktivitu plnou symbolů. Dítě, se kterým se systematicky nepracuje již delší dobu, není ale schopné chápat symboličnost, která nese v sobě plno abstraktního myšlení. Proto je žádoucí nejprve s ním hovořit o významu samotného popela. Tento krok však v učebnici, metodice i pracovním listě chybí.

⁵⁹ MUROŇOVÁ, E., BARÁNKOVÁ, H. *Jsem s tebou: metodika k pracovním listům pro 1. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. s. 19.

⁶⁰ Tamtéž. s. 19.

Práce s vinou nahrazující *hřích*, jehož význam není schopné dítě ve svém vývojovém stádiu pochopit jinak, než prostřednictvím již zmíněné aktivity, neprobíhá. Učebnice ani pracovní listy, které vlastní každý účastník, na tento cíl hodiny zcela opomíjí a zaměřují se na protiklad viny.

Následující hodina se opět nese v duchu *symboliky*, a to *kříže*. Autoři publikace představují kříž jako symbol smrti a zároveň symbol nového života. Skrze tento emblémový předmět má učitel seznámit žáky s obětním aktem Ježíše Krista prostřednictvím příběhu o holčičce, která musí obětovat své semínko, aby měla slunečnici, jakou viděla u svojí babičky. Je otázkou, jestli si dítě skrze dilema se semínkem dokáže představit stejně náročnou oběť jako činu Ježíše Krista. Pedagog by si měl spíše dosadit jiný předmět namísto semínka slunečnice, jenž má v dané skupině větší váhu. To docílí pozorováním a postupným zkoumáním dětského kolektivu.

V prvním ročníku je dítě schopné si začít uvědomovat skutečnost, že někdo druhý zemřel, proto je také schopný již začít chápat smrt Ježíše Krista a jeho nanebevstoupení k Bohu Otci. Tato učební látka, která je zařazena do výukového plánu v období velikonočních svátků.

Vlastní záměr Ježíšova činu ale dítě není schopné pochopit v právním slova smyslu. Podle Piageta se dítěti s nástupem do školy mění pojetí heteronomní morálky na autonomní.⁶¹ Jeho jednání tak přestává být závislé na autoritě dospělého člověka a začne se pomalu spoléhat na své vlastní posouzení. I tak jde o rigidní morálku. Například poslušnost by měli dle dětského smýšlení dodržovat všichni bez jakékoli výjimky. Dítě tak vnímá i Ježíšův čin – jde pro něj o poslušný akt vůči Bohu Otci.

Mezi základní modlitby tohoto ročníku patří modlitba *Otče náš*. I když ve většině případů s ní člověk přichází do kontaktu mnohem dříve než v první třídě, podle *Osnov k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy* vydané Českou biskupskou konferencí je tato modlitba zařazena právě do tohoto ročníku. Jedná o modlitbu, kterou dal křesťanům sám Ježíš Kristus⁶², a jež má přívlastky *nejznámější a nejzákladnější*. Avšak podle metodiky doporučují autoři se danou modlitbu učit postupně během celého školního roku. Na každý tematický celek tak připadá jedna

⁶¹ LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie: 2. aktualizované vydání*. Praha: Grada, 2006.

⁶² srov. Lk 11,2-4

část modlitby. Až tedy po velikonoční době umí účastníci výuky náboženství teoreticky celý *Otče náš*. Do té doby doporučují se modlit vlastními slovy.

Skutečný význam slov předložené modlitby se nemusí shodovat s dětským uvažováním o obsahu jednotlivých vět modlitby. Jde například o slovní spojení *přijď království Tvé*, jež se dotýká opět smrti. Věřící jej často odříkávají bezmyšlenkovitě, a přitom samotný význam spočívá v touze po věčném životě. Takto mladý jedinec si může být vědom, že se to vztahuje i na něho samotného. Skutečnost, že naplnění vyřčeného přání v modlitbě předchází smrt jeho samotného, si ale dokáže představit stěží. Neboť se nachází ve vývojovém stádiu, kdy se ho smrt jakoby netýká.

Druhou základní modlitbou pro daný ročník výuky náboženství je dle *Osnov* od České biskupské konference *Zdravas Maria*. Zde se opět v závěrečné fázi setkává skupina s větou: *...pros za nás hříšné nyní i v hodinu smrti naší*. Vnímavost v souvislosti s přípravou na smrt a životem po ní však není metodicky podchycená. Pedagog se modlitbu společně s dětmi modlí v průběhu roku bez pedagogického rozpracování textu, jak to je u modlitby *Otče náš*.

3.3.2 Druhá třída

Učebnice: podle dokumentu *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy* učebnice není k dispozici; z praxe je známa učebnice *Bůh nás zve* od Marie Mléčkové a Ludmily Svobodové⁶³

Pracovní listy: *Poznáváme Boží lásku* od Evy Muroňové a Ivy Fukalové⁶⁴

Metodika pro pedagogy: *Poznáváme Boží lásku* od Jarmily Plačkové, Evy Muroňové a Hany Baránkové⁶⁵

Předkládaný materiál, který má pomoci pedagogovi v samotném působení při výuce náboženství, nemusí tento účel naplnit. Pracovní listy a metodika pro učitele totiž nekorespondují s učebnicí. Ta není sice Českou biskupskou konferencí řazena mezi

⁶³ MLÉČKOVÁ, M., SVOBODOVÁ, L. *Bůh nás zve*: učebnice náboženství pro 2. třídu. Praha: Portál, 1991.

⁶⁴ MUROŇOVÁ E a kol. *Poznáváme Boží lásku*: pracovní listy pro 2. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

⁶⁵ PLAČKOVÁ, J., MUROŇOVÁ, E., BRÁNKOVÁ, H. *Poznáváme Boží lásku*: metodika k pracovním listům pro 2. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

základní pomůcky, nicméně od svého vytvoření se v praxi hojně využívala. Přestože vznikla dvanáct let před vydáním metodiky s pracovními listy, nejsou mezi materiály spatřeny návaznosti, doplnění ani souhry.

V tomto ročníku se začíná pomalu pracovat se smrtí jako takovou. Pedagog připomíná Kristův obětavý čin vůči lidstvu. Poprvé ale představuje selhání prvních lidí, skrze něž na svět pronikla smrt. Začínají se tak řešit pomalu dějiny spásy. Již ale na úvod dostane pedagog metodický pokyn, že z časových důvodů lze témata *Selhání prvních lidí* a *Po prvním hříchu* vynechat. Autorky metodiky uvádějí, že se k tématu hříchu s účastníky pedagog znovu dostane ve třetí třídě, tedy o rok později.

Se smrtí se v tomto ročníku děti setkávají ve třech z pěti blocích, plus v katechezi ***Svátek všech zemřelých, Památka zemřelých***, kterou autorky metodiky vypracovaly s možností zařazení do výuky náboženství. Jedinec se nachází ve vývojovém stádiu, kdy jej začíná doprovázet v myšlenkách na vlastní smrt pocit strachu. Na to by neměl učitel náboženství zapomenout.

První hodina, která se dotýká tématu smrti, je šestá v pořadí od začátku školního roku a nese název ***Selhání prvních lidí***. Hovoří se o ni v kontextu postupného probírání dějin spásy. Učitel má za úkol nejprve seznámit žáky s příběhem z třetí knihy Genesis s důrazem na lidskou neposlušnost a odvrácení se od Hospodina. Dostává se tak poprvé k tématu *hřích*. Dle pokynů má zmínit, že pro hřích neposlušnosti přišlo na svět utrpení a smrt. Předložený námět hodiny má za úkol rozšířit a obohatit připravené aktivity, které metodika nabízí. Pedagog může volit mezi písní *Dobrý je Bůh* nebo dvěma dalšími činnostmi, přičemž obě jsou postaveny na rozeznávání dobra a zla. Z hlediska morálního vývoje dítě smýšlí pro své jednání v kontextu předložených filozofických pojmů sobecky. Jeho konání je ovlivněno faktem, zdali by za případný čin bylo odměněno či potrestáno. Nachází se tak na konci *sebeochranného (self-protektivního) stádia*⁶⁶. Může se ale stát, že se objevuje ve vývoji o krok dál, a tak díky tomu může mít vliv na jeho rozhodování vrstevnická skupina či rodina. Dle americké psycholožky Jane W. Loevingerové, která se ve své práci inspirovala teoriemi Freuda, Piageta a Kohlberga, se tak jedinec ocitá na prahu *stádia konformismu*⁶⁷. Důsledkům, které přináší zlé či hříšné jednání,

⁶⁶ THOROVÁ, K. *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál, 2015. s. 214-218.

⁶⁷ Tamtéž. s. 218-220.

se již metodika nezaobírá. Nečiní tak ani pracovní list. Jelikož učebnice pro druhý ročník vznikla nezávisle na zbylých dokumentech, o selhání prvních lidí zde nelze najít ani zmínku.

Následující hodina (*Po prvním hříchu*) se věnuje životnímu příběhu synů prvních lidí: Kainovi a Ábelovi. Poukazuje na hřích závisti a na odvrácení se od Hospodina. Samotné zabití Ábela dává metodika do ústraní a téma se upíná na dobré vlastnosti a činnosti účastníků. Smrt tedy z pohledu žádné publikace není řešena. Dějiny spásy jsou zpracované v metodice pro konkrétní ročník. Tam patří již zmiňovaný příběh Adama a Evy a jejich synů. Na práci navazují určitým způsobem i pracovní listy. V učebnici však nelze najít žádnou souvislost s touto oblastí, se kterým se téma smrti hojně pojí.

Dějiny spásy ve výuce náboženství pokračují další lekcí zvanou *Bůh zachraňuje spravedlivé*. Zde se žák setkává se smrtí v souvislosti s Hospodinovým potrestáním za nekonání bohulibých činů, v tomto případě za neposlušnost. Jde o příběh Noeho. S jeho dobrými vlastnostmi se účastník setkává i ve svém pracovním listu. Pedagog má vést děti k uvědomění si, že skrze poslušnost, víru, děkování a naslouchání, a to vše ve vztahu s Bohem, mohou dojít záchrany ve smyslu věčného života. V opačném případě mohou vyvstat v dětských myslích nejasnosti. Nejprve totiž učitel zdůrazňuje dle metodiky, že je Hospodin nanejvýš spravedlivý. Hraje si s odměnou a trestem. Tomuto faktu dítě z pohledu morálního vývoje rozumí. Na konci příběhu ale má kantor přijít s objasněním, že lidstvo, které se pro své hříchy nevešlo do archy a tím pádem utonulo, Bůh rázem přijímá do nebeského království. Metodika to odůvodňuje jeho výsostnou spravedlivostí. To doplňuje větou, že *i v tom je Boží láska, že někdy Bůh dopouští tresty, ale nikdy nepřestává žádného člověka milovat.*⁶⁸ V hlavě účastníka může vyvstat plno nejasností, se kterými ale nadále pedagog v hodině nepracuje.

Ježíš uzdravuje ochrnutého je název lekce, ve které se skupina zaobírá nemocí. Pedagog má směřovat svou činnost k tématu *nemoc duše*, jejíž význam je zároveň i cílem této vyučovací hodiny. Důvod Kristova uzdravování má žák hledat v účasti na životě věčném. V jiném kontextu se o nemoci nemluví.

⁶⁸ PLÁČKOVÁ, J. a kol. *Poznáváme Boží lásku: metodika k pracovním listům náboženské výchovy pro 2. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské vydavatelství, 2000. s. 24.

Teprve hodina nesoucí název *Ježíš je Pánem nad životem* se věnuje sama o sobě smrti. Neřeší však otázku přemožení hříchu a smrti skrze Kristovu oběť. Pouze vyzdvihuje Krista jakožto mocného spasitele a zachránce, díky kterému může každý vstoupit do nebeského království. A to je důvod, proč Božího Syna nazývají autorky Pánem nad životem a smrtí, jak je tomu v názvu hodiny.

Vyučovací hodina pracuje se smrtí tak, jako by představovala určitou *situaci* nebo dokonce *nemoc*, pro jejíž uzdravení potřebuje člověk Ježíšovu léčebnou moc. Příkladnou okolností se stává uzdravení Jairovy dcery. Žák se ovšem nachází ve vývojovém, ve kterém se ho smrt přece netýká. A tak snaha pedagoga, která dle metodiky cílí na uvědomění si, že pro účast na nebeském království musí každý zemřít, aby ho Kristus mohl vzkřísit, přichází vniveč. Dítě si totiž tento konečný stav pozemského života nedokáže ještě ve svém období představit a pochopit, že se jej jednou též bude týkat. Z metodiky a pracovního listu vychází pro dítě ještě jedna utvrzující výpověď o smrti. A to ta, že konec života se týká pouze nemocných a starých lidí, ne zdravých či dokonce mladých jedinců.

Podstata slavení velikonočního tridua se objevuje ve výuce s názvy *Ježíšovo umučení* a *Ježíš vstal z mrtvých*. Metodiky i pracovní listy převypravují účastníkům velikonoční události. Stejně tak i učebnice. Všechny dokumenty se v tomto směru shodují. Náplní první hodiny je putování na Golgotu. Úkolem pedagoga je tak nastínit Kristovo utrpení. Všichni společně tak prochází tzv. křížovou cestou, která končí uložením Ježíšova těla do hrobu. Jako cíl autorky uvádí, že má učitel vysvětlit dětem, s ohledem na jejich věk, liturgii velikonočního tridua, aby tak mohly ve svátcích najít smysl a prožít si je. Samotný akt zmrtvýchvstání, tedy podstata slavení, však zůstává jednotlivcům neodkrytý až do dalšího setkání. Účastník tak má možnost Kristovo vzkříšení prožít a teprve poté se něco o tomto tajemství víry dozvědět. Dané téma je pak ještě probíráno následující hodinu (*Zmrtvýchvstalý Pán se zjevuje*).

Na stejném principu pracují všechny tři zmiňované dokumenty. Pouze učebnice se zmiňuje na stránkách zabývající se mučení Krista s odkazem, že třetího dne vstane z mrtvých.

Cílem setkání *Církev jako společenství Božího lidu* je seznámit přítomné s církví jakožto společenstvím Božího lidu: s jejím vznikem, podstatou, její přítomností, členy atd. Příslušníky církve má ale pedagog charakterizovat živými bytostmi. I když tato instituce vnímá pojem *církevní společenství* nejen ve svém *Katechismu* jako unifikaci živých i zesnulých lidí, materiály tuto informaci nepředkládají. Informuje pouze o lidech stále žijících na pozemském světě. Metodika neopomíná ale vysvětlit situaci, díky které se člověk stává příslušníkem církevního společenství.

Obsahem hodiny *Navždy v domě Otcově* je uvědomění si, že již na pozemském světě je člověk na cestě do věčného života, a to skrze Ježíše Krista, jeho oběť a zmrtvýchvstání. Úkolem pedagoga je pak předat, že Syn Boží je neustále s každým, i ve smrti. Tuto událost má vyobrazit účastníkům jako bránu.

S předposlední vyučovací hodinou (*Bůh se nám zjevuje jako Trojice*) školního roku, převážně pak s pracovním listem, doporučují autorky pracovat průběžně po celý rok. Daný list by měl učitel rozdat žákům dokonce již v první hodině. Jedná se totiž o téma *Apoštolského vyznání víry*. Úkolem dítěte je pak v průběhu školního roku naučit se předložené modlitbě, včetně porozumění odříkávaným slovům. Pomůcku pro vysvětlení, kterak má pedagog ve výuce postupovat, ale kolektiv autorů nepřekládá. A tak i práce s texty, ve kterých je obsaženo téma smrti, se ponechává zcela na učiteli.

I když je jako základní modlitba uváděna v *Osnovách k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy*, v metodice i pracovních listech se s žáky během roku rozebírá znovu a podrobněji modlitba *Zdrávas Maria* (viz hodina *Zvěstování příchodu Božího Syna*). I učebnice se tímto tématem zaobírá.

Stejně jak v předchozím ročníku, i v tomto je pedagogovi nabízena katecheze pro období slavnosti Všech svatých a svátku všech věrných zesnulých.

3.3.3 Třetí třída

Učebnice: *Bůh k nám přichází* od Marie Špačkové, Marie Mléčkové
a Ludmily Svobodové⁶⁹

Pracovní listy: *Bůh k nám přichází* od Marie Špačkové, Marie Mléčkové
a Ludmily Svobodové⁷⁰

Metodika pro pedagogy: *Bůh k nám přichází* od Marie Špačkové, Marie Mléčkové
a Ludmily Svobodové⁷¹

V českých zemích je tradicí, že ve třetí třídě se žáci připravují k prvnímu přistoupení ke svátosti eucharistie, kterou na konci roku také slaví. Proto se převážná většina výukového materiálu soustřeďuje na přípravu této slavnosti. Na tzv. *blízkou svátostní přípravu* pak žáci docházejí mimo hodiny náboženství.

Zpracování druhé hodiny nesoucí název *Šťěstí prvních lidí* vypráví účastníkům o Bohu a jeho lásce nejen k prvním lidem, ale i k lidstvu v současnosti. Jedním z cílů výuky, kterou má pedagog svou prací naplnit, je vysvětlení pojmu *dědičný hřích*. Výklad žák nachází jednak v učebnici, ale i ve vyprávění pedagoga, jehož námět pochází z metodiky. Obě publikace se shodují v zasazení dědičného hříchu do kontextu biblického vyprávění o selhání prvních lidí. Ani v jednom příběhu nefiguruje had či jablko. Autorky se snažily naopak o jednoduchý příběh s jasnou pointou: lidé odmítli Boha, jeho blízkost, a jednali proti němu. Tímto chováním vznikl první hřích. Provinění pak vyobrazují jako hráz, která dělí člověka od Boha. Ve vykreslování ale pokračovali dál. Žák si má hráz představit jako mrak. S tímto objektem a se sluncem si hraje pracovní list. V něm se nachází cvičení, ve kterém má žák v rámci samostatné práce vepsat do obrázku slunce svoje jméno, popřípadě i jména svých spolužáků – vyobrazení úvahy, že tito konkrétní lidé chtějí být Hospodinu co nejbliže. Níže nakreslený mrak představuje *hřích*, jenž jednotlivce zakrývá před *sluncem*, tedy Bohem. Úkolem je napsat si do mraku vlastnost, která je hřichem. Tu se pak má žák snažit

⁶⁹ ŠPAČKOVÁ, M., MLÉČKOVÁ, M., SVOBODOVÁ, L. *Bůh k nám přichází*: učebnice katolického náboženství pro 3. třídu. Praha: Portál, 1996.

⁷⁰ ŠPAČKOVÁ, M., MLÉČKOVÁ, M., SVOBODOVÁ, L. *Bůh k nám přichází*: pracovní listy pro 3. třídu ZŠ. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 1996.

⁷¹ ŠPAČKOVÁ, M., MLÉČKOVÁ, M., SVOBODOVÁ, L. *Bůh k nám přichází*: metodika k pracovním listům pro 3. třídu ZŠ. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 1996.

zlepšit ve svém životě. Celý tento blok výuky se nese v myšlence, že každý člověk je paprskem, který chce být Bohu co nejbliže, ale kterému do cesty může vstoupit mrak, tedy hřích. V tu chvíli je důležité nezapomenout, že slunce i přes mrak svítí pořád a stále stejně.

Autorky materiálů se pokusily o zpracování tématu prvního hříchu a následné vysvětlení samotného provinění. To zhmotnily v pracovním listě do podoby *mraku*. Učitel tak skrze popsanou aktivitu předává jasnou, ale zkrácenou představu o hříchu. Nedává se tu důraz na špatná lidská chování či zlé skutky, o kterých byla řeč v minulém školním roce. Ve fázi dětského rozvoje, vrací pedagog jeho vnímání hříchu *na oblaka mezi mraky*. Učebnice o oblaku ale nehovoří. Ta si pohrává s termínem *dědičný hřích*, jenž definuje jako provinění prvních lidí, kteří ztratili štěstí a uzavřeli se do sebe i pro všechny lidi.⁷² Že provinění prvních lidí přineslo na svět smrt, daná hodina moc neřeší. Zajímá se o hřích či provinění. O smrti se zmiňuje pouze opět učebnice, která tuto podstatnou informaci vměstnala do jedné věty.

Smrtí se nezaobírá ani následující hodina (*Hřích a jeho důsledky*). Zhmotňuje opět hřích a symbolicky jej přirovnává k *plevelu*. Na tomto vyobrazení má pedagog ukázat přítomným myšlenku, že jeden hřích plodí další. Na skutečnost, která je popsána v Písmu svatému, a to, že smrt je plozena hříchem, žádný materiál neodkazuje. Výuka je směřována pouze na debatu o hříchů, ne o jiných možných následcích, kam patří smrt a věčné zatracení.

Ani hodiny věnované Desateru (*Mojžíš přijímá Desatero; Život a zdraví – 5. Příkázání*) se smrti nedotýkají. Až velikonoční události, jež jsou každoročně zařazovány do výukových témat, se koncem pozemského života zabývají.

V době postní si pedagog společně s žáky vysvětlují důsledky Kristova činu. Vyučovací hodina nesoucí název *Připravujeme se na Velikonoce – postní doba*, začíná opakováním o hříchu ve smyslu *co to je*, desateru a svátostech. Následuje samotné téma, ve kterém učitel představí velikonoční události. Poté se veškeré vyprávění ubírá k obětnímu činu Ježíše Krista, a to z více úhlů pohledu. Nejprve, dle instrukcí metodiky a za pomoci učebnice, má učitel s žáky hovořit o předmětu, na kterém Boží Syn zemřel, tedy o kříži. Symboliku kříže druhý zmiňovaný materiál nastiňuje ze dvou úhlů pohledu:

⁷² ŠPAČKOVÁ, M., MLÉČKOVÁ, M., SVOBODOVÁ, L. *Bůh k nám přichází*. Praha: Portál, 1996. s. 10.

kříž jako vzkříšení, nový život a kříž jako utrpení, bolest a smrt. Takto představená dvojí ilustrace kříže je přednesená před celou třídou jako hotová věc. Nepředchází ji žádná debata. Ta je podle metodiky naplánovaná až po zmiňovaném představení kříže. Diskuse mají probíhat ve skupinkách. Je otázkou, jak dítě dokáže s tímto tématem nadále samo pracovat, když metodika zadala pedagogovi jedinou instrukci, a to, aby si o kříži ve skupinkách účastníci povídali. Vyučující však může aktivitu vzít tzv. naruby už od začátku a společným vyprávěním a diskusí dospět ke dvěma proti-pólovým symbolikám jednoho kříže, na kterém zemřel Ježíš Kristus. Zde je pak možnost zmínit důvod smrti na kříži jako nejhorším způsobu smrti v dané době.

Výuka pokračuje za pomoci pracovního listu. Jedná se o společné vyprávění o podstatě Kristovy smrti. Pedagog má přítomné přimět, aby si uvědomili, že zemřel i za jejich hříchy. Úkolem každého dítěte je následně napsat na připravený obrázek Ježíše nesoucího kříž hříchy, které nesl na svých bedrech. Tato hodina navazuje na výukovou lekci, ve které se probírala svátost smíření. Proto je vhodné v této chvíli propojit obě hodiny, aby si každý jedinec mohl uvědomit, že Ježíš Kristus nesl na kříži jeho konkrétní hříchy. Zmiňovaná aktivita v pracovním listě může být tak samostatnou prací.

Další hodina (*Svátosti – znamení Boží lásky*) prezentuje postupně všechny svátosti. S tématem smrti se účastníci přímo nesetkávají v žádné ze zmiňovaných svátostí. Pouze do svátosti pomazání nemocných lze pedagogovou aktivitou zapasovat důvod obřadu, protože ten v metodice není uváděn. Mezi důsledky naopak uvádí uzdravení duše od hříchů, dodávání důvěry a útěchy, nebo posilu nemocnému. Ten je zároveň, společně se starým člověkem, cílovou skupinou. Zmínka o možnosti podstoupit tuto svátost v jiném období života v materiálech nelze nalézt.

Mše svatá – proměňování patří do většího tematického celku, který postupně seznamuje žáka s jednotlivými úkony během mše svaté. Hodina *Proměňování* začíná společným opakováním, ve kterém se znovu účastníci s pedagogem dotýkají lidské oběti Boha, ve smyslu vlastních starostí a bolestí. Pak se již učitel dostává k samotnému tématu a vysvětluje danou část mše svaté. Jak autorky na začátku metodiky hodiny upozorňují, jedná se především o výklad pedagoga. Téma končí u *tajemství víry*, jejíž slova má žák vypsáné na pracovním listě. Ten však, stejně jako učebnice a metodiky, nikterak texty tajemství víry nevysvětluje.

Poslední hodinou výuky náboženství třetího ročníku, ve kterém se vybízí hovořit o smrti, jsou velikonoční svátky (*Velké dny v životě Ježíše Krista*). Zde je opět učitelovým úkolem přiblížit žákům smysl Kristovy oběti. Autorky metodiky předkládají dvě možnosti, jak realizovat hodinu. První námět s pomocí pracovního listu žákovi připomíná a dává do souvislostí dějiny spásy – od prohřešku prvních lidí, vzniku hříchu a smrti, až po ukřižování Ježíše Krista. Druhá varianta je pouhým podrobným výkladem o velikonočních událostech. Dalo by se říci, že se jedná o převyprávěné *pašije*. Pro názornost může pedagogovi dopomoci tzv. přehled, který se nabízí učebnice.

V obou variantách se hovoří o smrti. V kontextu s předchozími ročníky, které by žák měl mít za sebou, se jeví jako lepší varianta vybrat pro výuku první návrh. Pedagog má tak možnost dát do souvislosti poprvé za tři roky docházky do výuky náboženství smysl oběti Ježíše Krista. Může proto krásně přejít do vyprávění o zrodu smrti a současně i o její porážce. Pro lepší pochopení by byla žádoucí učitelova práce v přípravě, neboť ilustrace k tématu, které jsou součástí pracovního listu, nejsou v tomhle ohledu dostačující. Též by měl pedagog nahlédnout do Písma svatého a při výkladu odkazovat na něj.

3.3.4 Čtvrtá třída

Učebnice: *Bůh nás vede* od Kurta Fingera a Anny Finger⁷³

Pracovní listy: *S tebou na cestě* od Evy Muroňové a Karolíny Markové⁷⁴

Metodika pro pedagogy: *S tebou na cestě* od Evy Muroňové⁷⁵

Uvedená metodika ze začátku informuje pedagoga, že spolu s pracovními listy tvoří základní výukové materiály. Dokument dále předpokládá, že účastník ve výuce v minulých letech postupoval podle pomůcek doporučených Českou biskupskou konferencí. Mezi další dispozice patří i skutečnost, že má za sebou první přijetí svátostí smíření a eucharistii.

⁷³ FINGER, A., FINGER, K. *Bůh nás vede*: učebnice náboženství pro 4. třídu. Praha: Portál, 1991.

⁷⁴ MUROŇOVÁ, E., MARKOVÁ, K. *S tebou na cestě*: pracovní listy pro 4. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

⁷⁵ MUROŇOVÁ, E. *S tebou na cestě*: Metodika k pracovním listům pro 4. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

Celý čtvrtý ročník doprovází symbol cesty. Jedná se o znak putování směřující k cíli, kterým je věčný život. Autorům metodiky a pracovních listů se podařilo všechna témata, jež jsou náplní vyučovacích hodin, připravit z pohledu *cesty*. Celý ročník tak putuje, směřuje k věčnosti, a to nakonec vyústí ve vyučovací blok, jenž se věnuje tématu nebeského království. Vynikne tak pomyslný skok ze života do věčnosti. Jak ale překročení prahu vypadá, že se jedná o *smrt*, neprozrazuje. Přitom se účastník nachází ve věku, v němž je schopen začít chápat svou vlastní smrt jako situaci nevyhnutelnou, která jej jednoho dne čeká. Vývoj je ale velice individuální. Některé dítě již o této skutečnosti dokáže hovořit v předchozím ročníku, jiné až v tomto. Pedagog by tak měl mít jistotu, že se již celá skupina bude schopna o tématu smrti bavit, bere-li se v potaz normální psychický vývoj jednotlivých žáků. Autoři ale *smrt* z neznámého důvodu vynechávají. Iniciativa tak zůstává na samotném učiteli, zdali dané téma vtěsná mezi ty ostatní. Kam jej ale zařadit je otázkou, neboť do celé metodiky je vměstnáno tolik témat, které na sebe navzájem navazují, že dostatečně pokryjí každou hodinu školního roku. I tak Eva Muroňová nabízí volnost učiteli volnost, aby si obsah výuky přizpůsobil podle sebe i na míru dané skupiny. Takže není ničím vázán a může si některé hodiny poupravit, aby přítomným sdělil něco o smrti. Navíc se jedinec nachází v období, kdy je s touto životní etapou spojen strach. I z toho důvodu se stává dané téma důležitým a žádoucím pro hodiny náboženství. Může se totiž stát, že to bude jediné místo, kde o konci pozemského života žák uslyší. A přitom příprava na tento akt je hlavně pro křesťana tak důležitá.

Téma ukončení lidského života se prolíná napříč šesti ze sedmi učebních celků (II. – VII.). V cestě s Mojžíšem do zaslíbené země se nachází několik událostí, které se jednak účastníkovi připodobňují k aktům v Novém zákoně a zároveň určitým způsobem souvisejí se smrtí. Vždy se ale jedná o zmínky či komparaci. V hodině *Vyvedu vás ze země otroctví* se s tématem odchodu Izraelitů z Egypta dostává učitel k *Pasche*, se kterou pracují všechny materiály, včetně učebnice, ve které je žákovi předpřipravený biblický text celé události. Metodika text předchází a nastiňuje pedagogovi, kterak má dítěti pojem vysvětlit a následně přirovnat k poslední večeři. Díky pracovnímu listu, na kterém je vyobrazena oslava paschy i poslední večeře, má poté jedinec obě ilustrované události porovnat a najít souvislosti. Smrt tak vstupuje do děje jako obětní čin Ježíše Krista, jemuž předchází ono slavení.

Ve výuce s názvem *Do zaslíbené země* pedagog skrze příběh o této půdě směřuje k představách o věčném životě. Společně s žáky si pak vyprávějí o nebi. Je možné, aby si každý sám napsal své podněty na pracovní list. Cílem celé debaty je zjištění z řad účastníků, že vše, co v hodině zaznělo, jsou jen malicherná přání v porovnání s tím, co jednou lidé zažijí. Skutečnost, že Božímú království předchází smrt, je opět opomenutá.

Já jsem světlo světa, je hodina v době adventní, ve které se hovoří opět o cestě. Tentokrát v betlémské kolébce, ve které se má narodit Boží Syn. Celá lekce se točí kolem biblického citátu apoštola Jana⁷⁶. Prostřednictvím tohoto úryvku se tak nabízí možnost navázat na téma smrti, na kterou lze v tomto smyslu nahlížet jako na prostor záhuby, zatracení. Též lze i otevřít téma vykoupení. Zmíněné příležitosti se ale autoři výukových materiálů nechytli.

Cesta ročníku výuky náboženství pokračuje do čtvrté etapy s názvem Boží království. V jednotlivých hodinách se účastník dozvídá skrze Ježíšovy promluvy o věčném životě. Náplň první hodiny daného bloku (*Blahoslavenství*) je již dle názvu zřejmá. Skrze texty z učebnice a pracovního listu o *Horském kázání* dostává žák za pomoci metodiky tzv. *rad*y od Božího Syna pro vstup do Otcova domu. Díky tomu tak bude smrt vnímaná jako přechodná etapa. Podobně lze kontext smrti nalézt i v nadcházejících hodinách *Ježíš učí o naději*, *Ježíš vypravuje o Božím království* a *Ježíš vypravuje o skrytém pokladu*. V posledních dvou případech jde pouze o téma věčného života v kontextu Ježíšových podobností. V žádných materiálech se však autoři nezmiňují o smrti. I tak je tu ale opět příležitost pro učitele a jeho vlastní kreativitu.

Hodiny *Křížová cesta* a *U prázdného hrobu* jsou obě zařazeny poblíž velikonoční doby. V obou případech se téma smrti točí kolem oběti Ježíše Krista. Náplň první zmiňované hodiny je vyprávění o modlitbě křížové cesty, jež je laděna v symbolu cesty, a která končí smrtí Krista a uložením jeho těla do hrobu Josefa z Arimatie. I když pracovní list nabízí ještě patnácté zastavení, metodika ani učebnice v rámci této hodiny o něm nemluví. Až následující týden pedagog se žáky probírá téma vzkříšení. Metodika zdůrazňuje, že smrtí cesta člověka nekončí. Tento fakt a zároveň cíl hodiny by měl učitel mít na vědomí. A to i přes skutečnost, že v pracovním listě tuto myšlenku nelze na první pohled spatřit.

⁷⁶ viz J 12,46

Jediným místem, kde se dítě má možnost setkat přímo s vyprávěním o smrti, je až dvacátá sedmá hodina od začátku školního roku (*Jdeme cestou života*). Hned na začátku je v metodice popsána aktivita, jejíž cílem je skrze vyprávění uvědomit žáka, že jsou na světě situace a překážky, které nejsou v lidských silách překonatelné. Řeč je o strachu, rozloučení, chudobě, bolesti, nouzi apod. Řadí se sem i smrt. Tu nazývá autorka *nejsmutnější a nejtěžší překážkou*⁷⁷. Je bariérou v souvislosti s cestou do věčného života a taktéž těžkou záležitostí. Není však důvod, proč by pedagog měl žákům zdůrazňovat, že se jedná o smutnou situaci. Při takovémto podání se obavy ze smrti, které žáci vesměs prožívají, prohloubí. Lepší je proto smrt nevynechávat, ale hovořit o ní jako o mezníku, který je klíčový na cestě do Otcova domu. Není podstatné se tématem smrti zabývat až příliš, ale chopit se jí jako události, díky které má člověk možnost vejít do věčnosti.

Po zmíněné aktivitě se hodina ubírá již v duchu velikonočních událostí. Žák si tak má uvědomit skrze další činnosti, že Kristus je ten, který vede společenství církve na cestě životem a jemuž pomáhá Duch svatý.

Církev, dům ze živých kamenů je název výukové lekce, ve které jde o přiblížení bohatství společenství církve. Ve všech základních materiálech se ale hovoří o církvi, jejíž členové žijí pozemským životem. Nezmiňuje už ale ty, které jsou na věčnosti. A přitom tuto informaci dokládají i některé církevní dokumenty, jako například *Gaudium et spes*.

Předposlední hodina náboženství ve čtvrté třídě je vyhrazena pro opakování celého učiva ročníku. Skrze aktivity, které metodika a pracovní listy nabízejí, má účastník možnost si jednak znovu zopakovat látku každé učební etapy, ale také znovu si uvědomit ročníkovou symboliku, kterým byla cesta. Ani tady však pedagogovi autoři základních pedagogických publikačních pomůcek nepředkládají téma smrti jako nevyhnutelný mezník na životní cestě do věčnosti u každého člověka.

⁷⁷ MUROŇOVÁ, E. *S tebou na cestě: Metodika k pracovním listům pro 4. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. s. 85.

3.3.5 Pátá třída

Učebnice: *Bůh nás volá* od Kurta Fingera a Anny Finger⁷⁸

Pracovní listy: *Společně vytváříme Boží království* od Evy Muroňové a Karolíny Markové⁷⁹;

Metodika pro pedagogy: *Společně vytváříme Boží království* od Evy Muroňové⁸⁰

Základní didaktické pomůcky pro pátý ročník výuky náboženství vytvořili titíž autoři, jako pro předchozí stupeň třídy. Témata, která se pojí se smrtí, se objevují v daném ročníku méně často než v předchozích, i tak se ale nacházejí v pěti ze sedmi učebních úseků.

V hodině *Abrahamova zkouška* se žák seznamuje s příběhem *Obětování Izáka*. K tomu lze využít učebnice, ve které je v rolích rozepsán celý příběh a do jehož vyprávění se tak může zapojit celá skupina. Práce pedagoga je pak náročná v tom, že musí vysvětlit význam a dovést žáky ke zjištění, že Bůh si nepřeje lidskou oběť. Tento fakt je zároveň i cílem hodiny, i když v širším významu, kdy jej autorka metodiky formulovala slovy: *...Bůh si nepřeje smrt člověka*. Význam této věty je formulovaný nešťastně, neboť i když význam slova smyslu pedagog po přečtení celé přípravy hodiny pochopí, náhodný čtenář by mohl dojít k omylu. Proto by se pedagog měl držet spíše první nastíněné varianty vysvětlení, a to, že se Hospodinovi nezamlouvá oběť člověka. Zároveň má zde učitel možnost předat více informací žákům o obětech, které jsou ve Starém zákoně hojně popsány.

Dále Abrahámův příběh nabízí učiteli možnost zaměřit se ve svém projevu více na sílu víry, v níž plně důvěřuje Hospodinu a nebojí se třeba ani tělesné smrti. Neboť v metodice je načrtnuté téma autohavárií a všemožných tragických událostí, z níž má vyplynout debata o Bohu, který nedopouští takováto neštěstí. Prostor pro diskusi je poměrně krátký na tak náročné a komplikované téma.

⁷⁸ FINGER, A., FINGER, K. *Bůh nás volá*: učebnice náboženství pro 5. třídu. Praha: Portál, 1991.

⁷⁹ MUROŇOVÁ, E. a MARKOVÁ, K. *Společně vytváříme Boží království*: pracovní listy pro 5. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

⁸⁰ MUROŇOVÁ, E. *Společně vytváříme Boží království*: Metodika k pracovním listům pro 5. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

Hlas volající na poušti a *Podivuhodné narození* jsou názvy vyučovacích hodin, ve kterých pedagog představuje Boží království tentokrát z pohledu radostné zvěsti o tomto světě. Obě hodiny jsou probírány v adventním čase, jsou tedy úzce spojeny s narozením Ježíše Krista. Na jeho promluvách má pak učitel ilustrovat podobu a vzácnost této krajiny po pozemském životě. O smrti jakožto prahu do Otcova domu, který musí každý člověk přejít, nenachází pedagog v žádných základních materiálech ani zmínku. Naopak téma hlásání Božího království se ještě v následujících hodinách opakuje. Například hodinou *Otevřela se nebesa*. V ní má učitel za úkol seznámit účastníka náboženství s Kristovým křtem, díky kterému se potvrdila skutečnost, že nebeské království zůstává otevřené.

Výukové materiály se dále zabývají svátostmi. Dvaadvacátá výuková lekce s názvem *Já jsem vzkříšení a život* představuje svátost nemocných. Postupně pojednává o uzdravení Lazara, posléze přechází k samotné svátosti. Obě části se dotýkají oblasti smrti a zároveň představují stěžejní témata v rámci jedné vyučovací hodiny. Je otázkou, zdali by pedagog neměl zvážit všechny okolnosti, kam patří například jeho kompetence, úroveň znalostí žáků a schopností jejich přemýšlení, časové možnosti apod.; a vybrat pouze jednu oblast ze dvou zmíněných. Pro návaznost hodin se jeví jako výhodnější pohlédnout si s druhou stěžejní aktivitou. Pro potřeby práce má učitel nahlédnout i na příběh s Lazarem.

Po úvodním společném opakování se přečte z Janova evangelia již zmiňovaný příběh o vzkříšení Lazara. Následuje diskuse všech přítomných o Ježíšově vykonaném zázraku a důvodu, proč tak jednal. Po představení aktivity se děj hodiny ubírá k další její části. Nachází se zde ale plno možností, jak z daného biblického vyprávění pozvednout téma smrti, a tak si může pedagog s dětmi protáhnout diskusi o konci lidského života. Žák si je totiž už vědom, že smrt není podmíněná ani věkové, ani zdravotní stránce jedince. Stejně lze očekávat, že se zvědavější jedinec pedagoga zeptá na Lazarův pozemský konec života, aniž by o to učitel usiloval.

Jelikož je, z psychologického hlediska, s věkem účastníka spojena vnitřní touha zemřít bezbolestně, má pedagog v této chvíli jedinečnou možnost poukázat na smysl nemoci, bolesti, ale i smrti, a to prostřednictvím příběhu, včetně Ježíšových slov⁸¹. Je tu nadále

⁸¹ srov. J 11,1-44

možnost představit jednu z lidských karikatur Boha – *trpitele*, který si hoví v lidských bolestech. Učitel by následně měl pomoc účastníkům tuto falešnou představu začít bourat.

Následná část hodiny představuje již samotnou svátost nemocných, při níž je možné použít pracovní list i učebnici, kde je v kostce tato svátost popsána. Samotná aktivita začíná charakteristikou nemoci, z nichž vyplývá, že *nemocný* znamená zcela odkázaný na pomoc, a dokonce pro druhé takřka bezcenný. Autorce se tak podařila sestavit pseudo-charakteristika. Pokud ji pedagog bez přemýšlení převezme a předá slovně svým žákům, nastane v jejich hlavách zmatek. Už i oni ze zkušenosti vědí, že když je člověk nemocný, nepotřebuje vždy stoprocentní péči od ostatních. Existuje plno onemocnění, která nejsou na první pohled zřetelná a jejichž důsledky v životě člověka se liší.

Úkolem pedagoga je po vymezení nemoci převyprávět, dle pokynů metodiky, přítomným krátký příběh o mušli, která se cítila nemocná, a proto si ostatním stěžovala. Až postava starého raka vysvětlila význam bolesti – nosila v sobě perlu.⁸² Pointa příběhu ale nikterak nesouvisí s uchopeným tématem. Místo toho by měl pedagog již přejít k samotné svátosti nemocných a společně s dětmi si zopakovat, co již oni sami vědí o tomto obřadu, vysvětlit jim důvod přijetí a její účinky na nemocného člověka. Též by měl vyvrátit v dětských očích mýtus, že danou svátost přijímají umírající. O tomto poznatku se bohužel ani jeden z materiálů nezmiňuje.

Ještě více námětů a prostoru pro *smrt* je možné spatřit v hodině ***Když se cesta životem stane cestou křížovou***. Až v tento moment se *smrt jako součást života* dostává do samotného cíle výuky. Začíná se jako obvykle opakováním. Značná návaznost tématu je v tomto ohledu žádoucí. Vždyť smrt není lehkým tématem a je tak vhodné otevírat dveře do oné krajiny postupně. K tomu pomáhá rekapitulace předešlé hodiny a celého tematického celku o svátostech. Nicméně samy autorky umožňují dle potřeby tuto část zkrátit.

Nová náplň hodiny začíná modlitbou za zemřelé, především za konkrétní lidi, jež jsou blízcí účastníkům. Až po ní začíná samotné téma. Skrze otázku: *Co člověk nedovede?* přivádí učitel žáky k uvědomění si, že i lidská bytost má své hranice a omezení. Za největší překážku pak pedagog určí smrt. Dále dává autorka metodiky učitelovi na výběr

⁸² viz *Společně vytváříme Boží království: Metodika k pracovním listům pro 5. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. s. 75.

ze dvou činností: První možností je, že skrze pracovní list a příběh v ní (*smrt kamaráda*⁸³) si celá skupina má vyprávět o svých zážitcích spojených s úmrtím. Tato varianta se jeví prostě – přečtení příběhů a vyprávění historek. Opak je však pravdou. Účastník, který jednak žije ve společnosti, ve které je *smrt* tabu a jednak se nejspíš s tématem téměř nesešel, není schopný přirozeného a bezproblémového rozhovoru s pedagogem. O to horší dopad mohou mít krátké fiktivní příběhy dětí z učebnice, u kterých by měl učitel dávat pozor, aby se nestaly nástroji pro pobavení se.

Druhá činnost nese název *Jak si lidé představují, co je po smrti?* V porovnání s předchozím námětem na práci se jedná o druhý extrém, co se týče pojetí tématu. V kontextu prvního otevřeného kontaktu s diskusí nad smrtí si ale vede druhá předkládaná aktivita lépe. Obsahem jsou v tomto případě jednotlivé představy o tom, co je po smrti. Autoři předkládají vidiny izraelitů, muslimů, buddhistů a křesťanů. Všechny skupiny lidstva předkládají pedagogovi v metodice již v porovnání. Ten má žákům nastíněné vnímání představit a zdůraznit pojetí posmrtného života u křesťanů. Jedná se o aktivitu na formálnější úrovni. Při ní se sice vnitřní stránka žáka nedotkne smrti, ale všichni přítomní mají možnost si uvědomit, že očekávaná podoba posmrtného života se u každého liší, byť jen nepatrně. Je vhodné z pozice pedagoga začlenit do této aktivity i zmínku o představě lidí, jenž se pokládají za ateisty.

Práce v pracovním listu se navrácí do hodiny *Abrahámovy zkoušky* a podněcuje dítě opět uvědomit, že Bůh nemá zálibu v zabíjení lidí. Pěkně autoři vykreslují celou situaci do věty, kterou by pedagog měl několikrát zopakovat – Boží vůlí není lidská smrt, stvořil ho nesmrtelným. Celá myšlenka však postrádá dovětek o důvodu, proč tedy člověk umírá. Odkaz je možno najít u selhání prvních lidí.

V hodině se žák dotýká kromě smrti i naděje na věčný život. Muroňové a kolektivu se však podařilo nevhodným způsobem přirovnat konec pozemského života a začátek nového, věčného, k dětským pohádkám. Neboť *úmrtí nebo usnutí* postavy (jako příklad uvádí Sněhurku, Šípkovou Růženku atd.) a její následné probuzení a žití na tomtéž světě není adekvátním příměrem k lidské smrti a posmrtnému životu. Navíc dítě, které má být konzumentem těchto informací, se ocitá pomalu na prahu pubertálního období a pohádky tohoto typu považuje za *báchorky pro děti*. Místo toho by proto bylo vhodné

⁸³ *Společně vytváříme Boží království: Metodika k pracovním listům pro 5. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. s. 79.

raději ponechat připodobnění posmrtného života na Písmu svatém, z něhož může pedagog čerpat a předložit obraz věčné krajiny.

Je vhodné končit pozitivně, tedy v tomto případě ne smrtí člověka, ale ilustrací věčného života, při které učitel podněcuje žákovu fantazii. Před rozloučením by měl ale pedagog zmapovat situaci, zdali někdo ze skupiny neodchází pln strachu ze smrti. Protože žák se nachází v období, kdy se tyto obavy dostavují.

Příští hodina (*Aby se křížová cesta stala cestou života*) pokračuje v myšlence, že Bůh si nepřeje lidskou smrt ani bolesti ani utrpení a že je vždy v těchto situacích s člověkem. Prostřednictvím oběti Ježíše Krista se má pedagog snažit přiblížit jeho křížovou cestu a spojit ji s lidským utrpením. To vše za pomoci pracovního listu a hromadného rozhovoru s účastníky. Tato aktivita je zaměřena na emoce a pocity. Učí tak žáka pojmenovávat tyto těžké životní situace a vcítit se do nich.

Stejně jako předchozí, tak i lekce s názvem *To je ta noc* uvádí dítě do velikonočních událostí. Po předchozím tématu konce lidského života, má tak možnost pochopit poselství slavení velikonočního tridua v kontextu lidského života. Z vývojové psychologie je zřejmé, že se účastník nachází ve stádiu, kdy není ještě schopen pochopit, že i téma smrti je pro ně aktuální. Proto je vhodné ono poselství zobecnit pouze na lidskou úroveň a nevztahovat jej na konkrétního jedince. Taktéž v rámci hodiny se přítomní blíže seznamují s liturgií velikonoční vigilie, včetně veškeré symboliky, jež v daném obřadu hraje nezastupitelnou roli. K tomu mohou pomoci pracovní listy i učebnice.

Před závěrem ročníku nastávají hodiny (*Měli všechno společné, Věřit znamená...*) věnující se prvním křesťanům a dalším dnes již zesnulým lidem, kteří mohou být pro účastníka hodin náboženství v určitém pohledu vzorem. V obou výukách se nacházejí aktivity zaměřené na světce a další lidi, kteří mohou být dnešnímu světu příkladem. Kromě obdivuhodných činů by měl dětský pohled pedagog nasměrovat na víru jednotlivých osobností. Objevuje se tu pro učitele příležitost hovořit s žáky o jejich křestních patronech.

Náplň poslední vyučovací lekce je shodná s názvem – *Opakování*. Jelikož se tématu smrti tento ročník hlavně v postním a velikonočním období věnoval značný podíl času, je zcela žádoucí se ve shrnutí zmínit i o ní.

Základní modlitbou pro tento ročník je, tak jako ve druhé třídě, *Apoštolské vyznání víry*. Oproti druhému ročníku se ale modlitbě vyloženě nedává ve výuce prostor, ve smyslu učení se o ní apod. Témata jsou ale poskládaná tak, že korespondují s myšlenkami a frázemi, jež člověk při této modlitbě vyslovuje. To platí i v úsecích, které pojednávají o smrti a posmrtném životě.

3.3.6 Šestá třída

Učebnice: *Společně objevujeme víru* od Matthiase Scharrera⁸⁴

Pracovní listy: součástí metodiky pro pedagogy

Metodika pro pedagogy: *Společně objevujeme víru* (metodika) od Evy Muroňové⁸⁵

Výše uvedený materiál je souhrnně poskládán z osmi úseků, z nichž pět se dotýká tématu smrti. Hlavně ze strany metodiky se jedná o materiál, z jehož obsahu si pedagog musí jednotlivé aktivity vybrat a dle svého uvážení koncept hodiny postavit.

Hodina *Křtím tě ve jménu Otce i Syna i Duchu svatého* se protíná se smrtí při vysvětlování svátosti křtu a důsledcích tohoto obřadu. Poukazuje na podíl pokřtěných na Kristově spáse. Mezi další účinky svátosti patří příslušnost k církevnímu společenství a osvobození z moci hříchu. Autoři tento bod doplňují větou, že není třeba se bát smrti. Myšlenku pak dál již nerozvádí a zabývají se jinou. Nechávací v tomto ohledu pedagogovi zcela volné ruce.

V kontextu s hodinou věnující se Desateru Božích přikázání (*Životní moudrost*) učitel sklouzává k tématu smrti v rámci pátého přikázání *Nezabiješ: chci dbát o své zdraví a o zdraví druhých*. Podle pokynů se jedná o pozitivně formulované pravidlo. To lze však tvrdit pouze za využití výukového materiálu, který je součástí metodiky. Neboť ani učebnice, ani pracovní list dovětek ke slovu *nezabiješ* nemají. Celkově se páté přikázání pohybuje kolem práva na život a zdraví a na úctu k člověku. Naopak zmínkou brojí proti mučení, zabíjení a zraňování. Zdali se jedná i o psychické poranění, není jasné.

⁸⁴ SCHARRER, M. *Společně objevujeme víru*: učebnice náboženství pro 6. třídu. Praha: Portál, 1991.

⁸⁵ MUROŇOVÁ, E. *Společně objevujeme víru*: Metodika a pracovní listy k výuce náboženské výchovy pro 6. třídu ZŠ. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2004.

Opět totiž nepokračují v právě otevřeném tématu. Podobný problém nevěnování se tématu je možné zpozorovat v lekci *Jesličky a kříž*, kde jde pouze o přiblížení souvislosti vánočních a velikonočních událostí.

Jako ve druhé třídě, tak i v této, se žák setkává s tematickým celkem *Vyznání víry*. Hned během první výukové lekce (*Vyznání víry apoštolů*) má dle cílů metodiky pedagog účastníkům vysvětlit, že *Credo* není *slibem* před Bohem ani před druhými. Jedná se především o projev důvěry, odevzdání a přijetí toho, co pro každého člověka Bůh učinil. Skrze aktivitu v pracovním listě, kde o jednotlivých Božích činech pojednávají určité postavy, mají žáci pochopit zakotvenost *Creda* v Písmu svatém. Zde hovoří jedna z postav i o Kristovu obětování – tou je sv. Pavel.⁸⁶ To on v daném textu informuje o důvodu oběti Syna Božího. O jeho vítězství nad smrtí ale přímo v předloženém biblickém úryvku autoři nemluví. Zmíněné nedostatky jsou zahrnuty do následujících hodin, ve kterých má pedagog postupně probírat jednotlivé větné celky a doplňovat je vysvětlením, tak, aby žáci skutečně a hlouběji porozuměli významu předložené modlitby.

Jak již bylo výše zmíněno, dílčí větné celky z modlitby *Vyznání víry* jsou probírány v jednotlivých hodinách. Není tomu jinak ani u té s názvem *Věřím v Ježíše Krista*. Výuku metodika vede k víře v Krista, a i ve velikosti Boží lásky, jež je silnější než smrt. Avšak náplň hodiny je zaměřena pouze na první část cíle. Jen nepatrná zmínka o jeho způsobu smrti se vloudila do aktivity s kartičkami, na kterých jsou vepsány jednotlivé úseky druhé části *Vyznání víry*. Pedagog má pouze vysvětlit okolnosti Kristovy smrti, jako je místo, čas, za vlády jakého panovníka se události staly, ale i vysvětlit důvod zvolení daného trestu smrti. K vysvětlení historických údajů mohou posloužit i informace o Turínském plátně.

Všechny poznatky, které žák skrze učitelovo vyprávění zachytil, si může zaznamenat do pracovních listů. Do jednoho z nich účastník vypisuje informace o smrti Ježíše Krista, a to datum a místo úmrtí a zvláštní znamení spojeném s pohřbením.

Celá zde nastíněná hodina popisuje pouze okolnosti smrti Ježíše Nazaretského. Nezabývá se tak příčinami ani důsledky obětního Božího aktu. Zároveň se však jedná o jedinou zmínku v celém učebním plánu o *Vyznání víry*, kde se hovoří o konci lidského

⁸⁶ viz 1K 15,3-5

života. Ani v hodině *Věřím v Ducha svatého*, která má hovořit o společenství církve, žádnou narážku na zemřelé členy církve základní materiály nenacházejí.

Před velikonočním triduem se hodina *Kdo slyší můj nářek?* nese v pašijovém duchu. Učitel předkládá přítomným část Markova evangelium a krok za krokem je s pašijovými události seznamuje. Všechny odkazy na jednotlivé biblické se nalézají v učebnici. Žák by měl na konci výuky tuto událost odlišit od křížové cesty. Prostřednictvím společně prožitých pašijích, či jejich úryvku, se mohou všichni vcítit do Krista a jeho utrpení a smrti. Je možné se po společné domluvě vcítit i do jiné postavy a prožívat děj z pohledu konkrétního člověka. Dále má probíhat společná diskuse o pocitech a emocích v kontextu vžití se do postavy Božího Syna. Pro učitele nastává příležitost navázat v této souvislosti tématem smrti. Právě emoce spojené s bolestí mohou na účastníky zapůsobit silně, neboť se nachází v období života, ve kterém řeší pocity, které jsou spojovány s koncem pozemského života. Mají strach z bolesti. Zároveň se postupně začínají dostávat do období puberty, která je zase charakteristická labilním střídáním emocí a nálad a hledáním svého vlastního *já*. I když si je vědom žák reality, že se smrt týká i jeho života, tak vzhledem ke své osobnostní nestálosti se tato nejistota může promítnout i do vnímání aktu umírání. Nejen na tuto podstatnou připomínku by měl reagovat pedagog ve své výuce, měl by být ale zároveň každému ze skupinek k dispozici, bude-li potřebovat pomoci. Neměl by ale zapomenout na to, že i on má své meze, a v případě potřeby předat konkrétního jedince do rukou vhodného odborníka.

Část s názvem *Silnější, než smrt* začíná vyučovací lekcí *Obavy i naděje*. Téma konce lidského života se zaměřuje tentokrát na smrti člověka. Muroňová nabádá, aby pedagog předával žákům informace o právě otevřeném tématu výhradně v duchu křesťanské naděje na vzkříšení. Proto se následující aktivity nesou v témže duchu. Jedna z nich, která má za úkol uvést celou skupinu do tématu hodiny, je zamyšlení nad větami: *Živo je silnější než smrt.; Smrt je silnější než život*. Každý jedinec se má rozhodnout, kterou větu považuje za pravdivou a svoje tvrzení odůvodnit. Podle tvůrců metodiky vyučující pozná podle odpovědí smýšlení jedinců: první větu zvolí člověk s pozitivním vnímáním světa, druhou větu si vybere pro změnu ten, který se na okolí dívá negativně. Úkolem pedagoga je zmapovat vnímání všech přítomných, zdržet se připomínek k negativním úvahám žáka a současně navázat svým výkladem o křesťanské víře k první větě.

Křesťanské přesvědčení se může pokusit učitel v žácích ukotvit skrze další činnost, tentokrát z učebnice. Prostřednictvím příběhu o chlapci, kterému zemřela matka, mají všichni společně přemýšlet nad otázkami, jež si pozůstali lidé, a zvláště v daném kontextu vrstevníci, kladou. Jedná se však pouze o diskuzi směřovanou po celou dobu setkání na víru ve vzkříšení těla a život věčný. Je nesmírně důležité předat zmiňovaný význam mladým lidem a hovořit o něm. Stejně důležité je zapotřebí ukázat úmrtí člověka i zpoza pozůstalého. A to nejen z pohledu pocitů, emocí, ale i z praktické stránky věci, kam lze zařadit například *co dělat, jak pomoci druhému, na koho se obrátit* atd. Jedná se o velmi hodnotné informace, která společnost často opomíjí dětskému světu sdělit. Učiteli náboženství se tak otevírá příležitost to začít měnit.

Tento námět zpestření výuky by mohl být podtržen nastíněnou aktivitou v metodice. Úkolem žáka je napsat dopis chlapci z příběhu, ve kterém má zmínit dílčí kroky, kterak by mu pomohl. Po skončení samostatné práci by mělo následovat shrnutí ve formě společné diskuse. V ní se otevírá možnost zopakovat získané informace a případně poupravit jednotlivé kroky pomoci v pracích žáků. Tato reflexe ale bohužel v metodice chybí.

K již zmíněné myšlence *Život je silnější než smrt* se připojuje hodina ***Pokrm, který dává život***. Pojednává o eucharistii v kontextu její hostiny. Pedagog má žákům předat propojení společenství lidí s Božím královstvím právě prostřednictvím slavení eucharistické oběti. Zde koresponduje metodika pro pedagoga s žakovou učebnicí. Každý účastník si tak má postupně uvědomovat skrze aktivity podávané převážně metodou diskuse, že se při účasti na mši svaté setkává se společenstvím svatých, kteří dlí v království nebeském. S nastíněným uvědoměním si pokračuje i další vyučovací lekce (***Abychom na to nikdy nezapomněli***). Zde si má žák znovu uvědomit, kde se setkává skrze Kristovu oběť, smrt a vzkříšení s Hospodinem. Eucharistickou oběť, o které je řeč, v aktivitách společně rozebírají a procvičují si její strukturu. K harmonogramu mše svaté může účastníkovi pomoci pracovní list s kartičkami, které má k dispozici pedagog v metodice.

Poslední tematická hodina (***Bude to jak ve snu***) o smrti a budoucím životě je zároveň i předposlední v daném školním roce. Skrze aktivity prohlídky místního kostela a vypracování návrhu Božího chrámu do předloženého pracovního listu má pedagog směřovat účastníka k fantazijní představě o Božím království. K tomu mu má napomoci buď obraz Siegera Ködera *Nebeský Jeruzalém* či dvacátá první kapitola z knihy Zjevení

Janovo. V prvním případě má po činnosti následovat přečtení komentáře z metodiky a případná společná diskuse. Druhá možná aktivita opět požaduje výtvarnou činnost žáka. Žák má za úkol ztvárnit dle přečteného textu svou vizualizaci nebeského království.

O smrti se tedy hovoří pouze ve smyslu věčného života, který čeká člověka po jeho tělesné smrti. O samotné události se může hovořit až na konci školního roku, v rámci poslední hodiny (*Společně jsme objevovali víru*). Téma smrti metodika či jiný předkládaný základní materiál pro výuku náboženství v šesté třídě neposkytuje. Je tedy čistě na pedagogovi, jestli vyprávění o konečné situaci, která je součástí života každého jedince, zahrne do výuky.

3.3.7 Sedmá třída

Učebnice: *Rosteme ve víře* od Kurta Zislera.⁸⁷

Pracovní listy: nejsou k dispozici

Metodika pro pedagogy: *Rosteme ve víře* (komentář) od Ludmily Muchové a Adolfa Pintíře⁸⁸

Podobně jako v předchozím, je v sedmém ročníku po pedagogovi požadováno větší úsilí v přípravě na jednotlivé hodiny. Poněvadž v materiálech, které Česká biskupská konference vnímá jako základní, se hlavně v metodice nejedná o podrobný scénář vždy jednotlivých hodin, ale o výčet nejrůznějších metodických možností, které může ve vztahu k daným cílům výuky využít.

Celý ročník je koncipovaný do sedmi oddílů učiva, z nichž čtyři se alespoň z části dotýkají svým způsobem smrti.

První zmínka o smrti ve výukových materiálech je spojena s úmrtím sv. Františka z Assisi ve stejnojmenném názvu kapitoly. Pouze při učitelově vyprávění o životě světce se účastník dozvídá o stigmatě, které jeho spolubratři našli na mrtvém těle.

⁸⁷ ZISLER, K. a kol. *Rosteme ve víře*: učebnice náboženství pro 7. třídu. Praha: Portál, 1993.

⁸⁸ MUCHLOVÁ, L., PINTÍŘ, A. *Rosteme ve víře*: komentář k učebnici náboženství pro 7 ročník. České Budějovice: Setkání, 1994.

Žádnou aktivitu či další činnost v souvislosti s koncem pozemského života sv. Františka materiály nepředkládají.

Hodina *Naděje přesahující smrt* je zaměřena na svátost nemocných. Předcházející lekce (*Nekonečný pramen*) hovořila o svátostech obecně. Teprve až nyní má pedagog možnost se společně s celou skupinou zmiňované látky věnovat.

V rámci tzv. *opakovací aktivity* může pedagog použít aktivitu z právě zmíněné předešlé hodiny. Úkolem účastníků je na nakreslenou přímku, jež symbolizuje jejich dosavadní život, nakreslit jimi prožité významné a náročné situace a k nim následně přiřadit danou svátost. Ve společné diskusi tak vzniká krásný odrazový můstek pro učitele, jak může navázat na hodinu. I negativní emoce, které zazní v rozhovorech, můžou napomoci k uvědomění si skutečnosti, že si lidé před důležitými událostmi žehnají. Tato činnost může napomoci k pochopení důvodu udílení jednotlivých svátostí.

Následná motivační aktivita, která je vedená společným dialogem, se nese v duchu myšlenky, že *když něco končí, něco jiného začíná*. Tuto myšlenku stylizuje autorka metodiky do růstu semínka.

Samotná práce se svátostí pomazání nemocných představuje stěžejní téma hodiny. Celé je koncipované nejprve na důvod přijetí a následuje shrnutí různých pohledů na danou svátost: jako posila na cestu na věčnost či k uzdravení. V nadcházející práci s účastníky se má pedagog dle předloženého materiálu věnovat spíše první variantě úhlu pohledu. Téma spěje až ke zmínce o křesťanském pohřbu. U této části výuky se žáci mají seznámit s pohřebními obřady a náhrobními kameny. V příloze se nacházejí i fotografie různých stylů náhrobků.

Učitel by neměl přestat zdůrazňovat akt vzkříšení, ve který křesťané věří. Taktéž vrátit se k momentu rozdělení vnímání svátosti pomazání nemocných a připomenout fakt, že jej lze přijmout v době vážné nemoci, před závažnou operací apod. Pedagog by tak měl klást větší váhu na účinky této svátosti.

U základů bratrské a sesterské lásky je hodina, v níž se žák, za pomoci různých činností, snaží vcítit do druhých lidí, kteří jsou věznění, nazí, nemocní, bez domova, žízňiví apod.; a spolu s ostatními vymýšlí prostředky, jež by mohli potřebovat. V této souvislosti hovoří i o zemřelém člověku. U něho mají směřovat například k pohřbu,

jakožto poslednímu pozemskému aktu lásky. Pedagog by je měl celou dobu pozorovat a podněcovat je vhodnými otázkami. Učebnice pak navazuje v této aktivitě na Matoušovo evangelium⁸⁹.

Další výuková lekce dotýkající se smrti v kontextu jejího smyslu nese název *Vždyť ty víš*. I když primárně má pedagog otevřít podstatu nemoci, utrpení, bolesti apod., nabízí jedinci se vměstnat do oné řady negativních situací, do kterých se člověk ponořuje během svého života či smrti. I když se však pedagog bude řídit pouze metodikou, a tudíž konec pozemského života mezi ostatní pojmy nepřidá, musí počítat s možností, že některý žák téma smrti stejně odkryje. I proto je důležitá učitelova příprava.

Podstatné je v této hodině poukázat opět na skutečnost, že Bůh si nelibuje v neštěstí člověka či v jeho smrti. Účastník začíná ve svém vývojovém období hledat sebe sama, svou identitu a je častokrát emočně či pocitově labilní.

V rámci posledního setkání před vstupem do Svatého týdne je dle autorky metodiky vhodné zařadit hodinu *Spoután řetězy*. Prostřednictvím křížové cesty má žák zaměřit svoji pozornost na bolest, smrt, utrpení, ale i na vzkříšení, včetně jejich smyslu.

Část výuky je věnovaná strachu ze smrti, který ve většině žáků přebývá. Nejprve probíhá společný úsek, kdy pedagog definuje smrt. Zajímavé je, že paní Muroňová nesáhla po definici z *Katechismu katolické církve* či z jiných církevních dokumentů, ale použila svou vlastní. Dále má učitel vysvětlit rozdíl mezi klinickou a biologickou smrtí. Opět autorka využívá vlastních sil. Po přečtení tří příspěvků od vrstevníků, jež sepsali své vnímání smrti a strachu z ní, nastává samostatná práce. Úkolem každého žáka je do pracovního listu vepsat rovněž své pocity, pohledy na smrt a něco málo i o strachu z této události. Existuje zde také alternativa na téma *Kdyby mi zbýval poslední den života...* Záhadným způsobem končí celá aktivita myšlenkou, že smrt člověka se děje zároveň se smrtí Božího Syna. Všechny lidské prožitky zažil i Kristus. Jak se ale k této myšlence dostat je práce pedagoga. Jeví se jako možnost po zmiňované samostatné práci otevřít diskusi, kterou by měl učitel volně směřovat k předložené pravdě.

⁸⁹ viz Mt 25,40

Rozebíraná hodina s křížovou cestou končí tzv. patnáctým zastavením, tedy vzkříšením Božího Syna. Snad poprvé za všechny ročníky tak má jedinec ihned před očima dokonanou oběť Ježíše Krista, který zemřel na kříži, ale byl opět vzkříšen, vstal z mrtvých. Vzniklá naděje tak může uvnitř mladého člověka potlačit obavy z jeho tělesné smrti na tomto světě.

Další výukovou lekci (*V kříži je spása*) lze opět spatřit smrt. Tentokrát v symbolice kříže. Sice o tomto tématu již v předchozích ročnících byla nejednou řeč, tentokrát může pedagog jít ale více do hloubky. Má totiž před sebou výrazně starší věkovou skupinu, než tomu bylo např. ve druhé třídě, kde symbol kříže měl být symbolem celého ročníku. Vyprávění a aktivity v této hodině tak směřuje pedagog na dvojí vnímání kříže, jež spolu úzce souvisí. Jedná se o to, že je kříž znamením utrpení a smrti, a současně i znamením spásy.

Součástí výuky je též vysvětlení velkopátečního obřadu uctívání kříže.

Kříž je též v hodině připodobněn stromu, a to v rámci úlohy *Strom poznání dobra a zla a strom života*. Zde učitel představuje celé skupině souvislost v rostlině v ráji, kvůli které se obrazně vysvětluje počátek zla a smrti; v kontextu s Kristovým vzkříšením a jeho definitivním vítězstvím nad smrtí a zlem. Strom – kříž tak v tuto chvíli rozkvétá. Tuto nastíněnou symbolickou aktivitu si má žák zapamatovat prostřednictvím nákresu či tvoření pomocí šátků. Je však ze strany pedagoga možnost vytvořit jeden společný výtvar (např. na papír, který umožňuje pověšení na zeď). Podobnou aktivitu se stromem lze najít i v učebnici.

Následující hodina (*Jásejme – aleluja*) zůstává u patnáctého zastavení křížové cesty, ve kterém Ježíš Kristus vstal z mrtvých. A tak je celá výuka laděna do tématu spásy, o kterém si pedagog s žáky má vyprávět z různých pohledů, kde nechybí obraz na kříž.

Vyvolat touhu po věčnosti se snaží vyučovací hodina s názvem *Volání po Bohu – dnes a včera*. Vše se odehrává v porovnání izraelského národa a dnešní doby, kdy se stále objevuje touha po svobodě. Z připravených materiálů má právě hodnota svobody navést na smýšlení o Božím království. Jedná se tak o hodinu plnou nejrůznějších diskusí, ve které se účastníci baví s učitelem o zmiňovaných hodnotách: svoboda a věčný život. Nastíněná touha po věčnosti se prohlubuje v nadcházející výuce (*Zaslíbená země*).

V ní se má pedagog snažit dovysvětlit již nastíněnou představu o posmrtném životě a ukázat jim Boží království jako lepší variantu následného bytí po ukončení pozemského života. Pracuje zde s nadějí a opět se tu dotýká svobody, jednotlivých blahoslavenství, či stromu, který byl ročníkovým symbolem a jenž zároveň pomohl účastníkovi růst do Božího království.

3.3.8 Osmá třída

Učebnice: *Utvářet život* od Franze Feinera a Antona Schrettlera⁹⁰

Pracovní listy: nejsou k dispozici

Metodika pro pedagogy: není k dispozici

Česká biskupská konference mezi základní pomůcky pro osmou třídu ve výuce náboženství stanovila pouze učebnici. Pro pedagogické vedení by měl učitel využít alespoň zmiňovanou, konferencí vydanou, publikaci *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1.-9. třídě základní školy*, jež obsahuje alespoň základní cíle každé hodiny, kterých by měl dosáhnout. Neboť učebnice je primárně určena žákům, a tak metodiku neobsahuje.

S tématem smrti se v osmém ročníku lze setkat zase o něco méně než v přechozích letech. Vyloženě s koncem bytí se učitel se žáky nesetká. I tak lze ale objevit v pěti z devíti výukových blocích školního roku témata, ve kterých se nachází příležitost k navázání na toto téma. Výjimky toho všeho tvoří hodina s titulem *Kudy vede cesta?*, kde se žáci setkávají s životopisem Štěpána kardinála Trochty, v němž je zmínka i o jeho smrti. V tomtéž kontextu se nachází kapitola *Zrození k lásce*, kde učitel představuje biografii židovské dívky Anny Frankové. V obou hodinách není hlavním cílem seznámit žáka s těmito lidmi. Jejich životní příběhy, včetně jejich konce života, představují jednu z mnohých aktivit, jež svými způsoby zapadají do daných témat hodin.

⁹⁰ FEINER, F., SCHRETTLE, A. *Utvářet život: učebnice náboženství pro 8. třídu*. Praha: Portál, 1992.

V hodině *Ježíš nám radí* je společným úkolem pedagoga a účastníků diskutovat nad Ježíšovými deseti radami, které se nacházejí v jednotlivých podobenstvích. V této souvislosti lze hovořit o smrti, i když text učebnice ani *Osnovy* tento směr nezmiňují. Příkladem může být rada: *Blázne, ještě této noci budeš muset odevzdat svou duši*⁹¹. Zmíněný pokyn z Lukášova evangelia pobízí k rozhovorům o konci pozemského života i o věčném životě. Učebnice však motivuje žáka k diskusi o majetku. Zde se tak vytváří potenciální prostor pro rozšíření Ježíšovy myšlenky. Rozhovory tak mohou více zacílit na samotný lidský konec pozemského života, neznámost času smrti, ... ale i na pomíjivé a nepomíjivé věci.

Při vyprávění o proroku Izajáši (hodina: *On sám přijde a spasí vás...*) se naskýtá učitelům příležitost vměstnat do výuky zamyšlení nad příchodem Božího Syna a příčiny jeho oběti na kříži. Skutečným cílem hodiny je uvědomit si, že právě prorok Izajáš předpovídal příchod Ježíše Krista. Vše se odehrává formou společné debaty a čtení vybraných textů z učebnice nebo Písma svatého. V neposlední řadě může pedagog využít připravené otázky k zamyšlení.

Cílem výukové lekce *Ježíš osvobozuje od hříchu* je z pohledu účastníka pochopit provázanost a vzájemný vztah mezi dědičným hříchem, křtem a vykoupením – všechny tři témata se totiž pojí s událostí smrti. Při vzniku hříchu vznikla i smrt, kterou zároveň i dané provinění plodí. Křtem byl člověk vložen do Otcovy náruče a díky Kristově oběti jednou vstane tvář v tvář Bohu a jeho věčnému království. Od chvíle oběti se již člověk nemusí bát zatracení a záhuby, neboť smrt byla poražena. Tato nastíněná a mnohá další fakta by měl učitel předat žákům předtím, než se skrze společné povídání si započnou téma vztahu. Neboť všechny zmíněné informace spolu souvisejí. A chce-li pedagog pracovat s připraveným tématem, měl by si být jist, že jeho žáci rozumí zmiňovaným informacím.

Téma osvobození od hříchů vysvětluje učebnice pomocí biblického příběhu, ve kterém se Zacheus setkává s Ježíšem Kristem. Tam se ovšem na konec pozemského života v kontextu dědičného hříchu navazuje obtížněji.

Až na konci školního roku má pedagog představit kapitolu *Nová nebesa – nová země*. Již ze samotného názvu je patrné, že výuka bude probíhat v duchu věčného života a lidských představ o něm. Opět má pedagog společně s účastníky sáhnout po Písmu

⁹¹ viz Lk 12,20

svatém, tentokrát po knize Zjevení Janovo. Prostřednictvím této knihy pak společně nacházejí podobu Nebeského Jeruzaléma, jeho počátek a dojit tak k uvědomění si, že Bůh předčí veškerá lidská očekávání v pohledu na věčnost. Událost smrti, která úzce souvisí s druhým příchodem Ježíše Krista a vznikem věčného života, je však v hodině opět opomíjená.

3.3.9 Devátá třída

Učebnice: *Věřit a žít*⁹² od Kurta Zislera; české zpracování: Helena Šťastná a Dagmar Vedrová

Pracovní listy: nejsou k dispozici

Metodika pro pedagogy: není k dispozici

Pro poslední ročník výuky náboženství na základní škole stanovila opět, jako pro osmou třídu, Česká biskupská konference jako základní materiál jenom učebnici. Ta rozděluje témata na devět sekcí, z nichž pět hovoří alespoň z části o smrti.

Již do třetí hodiny (*Jít do života s Bohem*) školního roku se zařazuje kapitola pojednávající o Ježíšově jádru poselství, které má eschatologický nádech. Avšak vše se točí skrze debatu pouze kolem věčného života. Učebnice dále hovoří o bolesti, strachu, důvěře, radosti, nenávisti, lásce, smíření a pocitu viny jako o prožitcích, které člověk během svého života zakouší. Ale o smrti, která s některými zmiňovanými pocity souvisí, řeč není. A tak opět vyvstává výzva pro pedagoga, který může skrze svou vlastní iniciativu téma lidského ukončení života na zemi otevřít. Jedná se totiž svým způsobem o tzv. *práh* do království Božího.

Samotný prožitek bolesti je popisován v následující hodině *Někdy také můžeš potkat bolest*. Pozornost zde dopadá na muka v nemoci. Na to navazuje posléze i téma smrti. Ze zmínky o klinické smrti se učitel s žáky má postupně dostat k probírání samotného konce života. Snad poprvé učebnice popisuje, kdy člověk může umřít. Nezmiňuje pouze vysoký věk, ale přiznává, že se může jednat o úmrtí mladého jedince, dítěte nebo dokonce i embrya. Nadále zdůrazňuje, že není v lidských silách si život prodloužit. O jeho existenci

⁹² ŠŤASTNÁ, Helena, VEDROVÁ, Dagmar, ZISLER, Kurt. *Věřit a žít*. Praha: Portál, 1995.

rozhoduje Bůh, Stvořitel. Zároveň poukazuje na to, že konec pozemského života je bránou do věčného života.

Všechny tyto informace autoři publikace vměstnali do jednoho odstavce. Účastník ani pedagog nenachází podložení předložených faktů. Přitom práce s Písmem svatým, popřípadě s církevními dokumenty, se tu otevřeně nabízí. Je však chvályhodné, že vůbec učebnice výše uvedené informace o smrti zmiňuje. Dává tak možnost další diskusi mezi přítomnými. Hodina končí aktivitou, v rámci které má žák zamyslet, jak by mohl zmírnit bolest člověku, který v jeho okolí přišel o blízkého člověka. Úkol již nepřikazuje zamyšlení zrealizovat.

V kontextu s dějinami spásy ve výukových lekcích *Bůh se zjevuje v dějinách a Cesta Izraele dějinami*, se žák setkává, v rámci pedagogova výkladu, s úmrtím jednotlivých postav. Ve druhém zmiňovaném setkání se skupina více dotkne historických událostí, ve kterých došlo ke smrti z důvodu lidského činu.

Ježíš – Syn Boží, Mesiáš a Pán je název kapitoly, jež pokračuje v tématu dějin spásy. Veškerá náplň hodiny se točí kolem příchodu, smrti a vzkříšení Ježíše Nazaretského, včetně jeho mesiášství. K tomuto tématu se váže úkol pro žáka – za pomoci Písma svatého má porovnat jednotlivé evangelijní úryvky.

S tématem smrti a oběti Božího Syna je spojena i další hodina náboženství (*Ježíš – učitel*). Ta se svým obsahem protíná s již realizovanou hodinou *Jít do života s Bohem*. Obě totiž účastníkovi předávají jádro Ježíšova poselství, které je o Božím království, jež se díky němu přiblížilo. V druhé hodině má žák společně s ostatními nahlédnout do Bible na novozákonní podobenství. Dle autorů učebnice právě tyto biblické úryvky skýtají tajemství Božího království.

V neposlední řadě se má vyprávění o věčném životě stočit na pravidla a zákony, jež budou v budoucí krajině platit. Ke správnému zodpovězení otázek může opět posloužit Písmo svaté či znalosti jednotlivce získané především v hodinách náboženství. Též je ve zmiňované hodině část věnující se lásce a Kristově novému přikázání⁹³.

⁹³ viz J 15,17

Téma milování je však více rozvedeno v šesté části učebnice v kapitole ***Bůh je láska***. Ta se dotýká lásky Boha k člověku. Skrze ni totiž přišel na svět Ježíš Kristus, který vykonal smírnou obět'. Tento jeho čin opět souvisí s tématem smrti. Jedná se však pouze o malou zmínku v kontextu celé hodiny. Z obsahové náplně vyplývá, že láska je silnější než smrt. Tato myšlenka, ačkoli není přímo vepsaná do učebnice, by měla alespoň zaznít z úst pedagoga.

Kapitola ***Společenství církve*** má připomenout žákovi prostřednictvím učitelova výkladu a společné diskuse, kdo je členem dané obce. Nehovoří se ale již o všech příslušnících. Neboť i například církevní dokument *Gaudium et spes* potvrzuje, že smrtí účast na církevním společenství nekončí. Díky tomu tak jednotu Církve tvoří nejen *viditelné shromáždění, ale i duchovní společenství*⁹⁴.

Hodina se zmiňuje též o nebeském Jeruzalému s odkazem na knihu Zjevení a vybrané kapitoly z ní. Jedná se však pouze o zmínku v rámci podkapitoly s názvem *Apoštolské učení*. Téma věčný život se nadále s žáky nerozebírá.

Až skoro v závěru učebnice (hodina ***Jednota v mnohosti***) a tedy i školního roku se žákům prezentují úryvky z *Lumen gentium* spojené se zasvěcením Bohu při svátosti křtu. Účastník si tak opakuje z daného církevního dokumentu, skutečnost, že prostřednictvím zmiňované svátosti člověk umírá v hříchu, zároveň se ale rodí v Hospodinu a dostává křestní milosti. O jaké se jedná, se z učebnice žák nedoví. Pedagog by tak měl v daném tématu pokračovat proto, aby si skupina co nejvíce propojila všechny doposud získané poznatky, které může přítomným dokumentem obohatit. Je vhodné, aby učitel dokument *Lumen gentium* donesl pro ukázkou na hodinu.

Poslední hodina osmého celku učebnice a zároveň předposlední hodina ve školním roce (***Známost a manželství***) má za úkol seznámit jedince se svátostí manželství. Zakotvení ukazuje v Bibli. Pozornost pak klade na samotný slib a důležitost rozhodnutí. Vše ale pouze nastiňuje a v žádné fázi hodiny nejde do hloubky. Jde tedy výhradně o informování o dané svátosti. Na pedagoga je zde naložená těžká břímě v podobě zodpovědnosti. Neboť mladý člověk, který ve svém životě hledá vlastní identitu, navazuje vztahy apod., v sobě nosí jisto jistě mnoho otázek a touží znát odpovědi. Některé z nich se mohou týkat právě vztahů, svazků a manželství. Pedagog tak otvírá

⁹⁴ srov. KKC 771

v hodině pro mladého člověka příležitost se začít ptát. Může se zdát, hlavně z pohledu dospělého člověka, že se jedná o přehnaně kladený důraz na dané téma a že mladý člověk má na podobné problémy ještě čas. Avšak z pohledu jedince, jenž se nachází právě v pubertálním období, to jsou otázky aktuální. Vystává však otázka, zdali má pedagog s účastníky řešit konkrétně manželský slib. Jako lepší varianta náplně hodiny se jeví společná diskuse o vztahu a o věrnosti, která se nemusí ihned nutně vázat na manželství. Může jít *pouze* o věrnost přátelství a kamarádství.

3.4 Výsledky analýzy výukových materiálů pro všechny ročníky základních škol z pohledu na téma smrt

Předložené výukové materiály jsou považovány Českou biskupskou konferencí v dokumentu o *Osnovách k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1.-9. ročníku základní školy* za základní pomůcky pro výuku náboženství. Jedná se o tituly, jejichž první distribuce byly uskutečněny v devadesátých letech minulého století a na přelomu druhého tisíciletí. Za tu dobu se vystřídalo několik generací dětí. I styl výuky se proměnil. Jen obsahy a vizualizace těchto publikací pro předmět náboženství zůstaly netknuty. I když Česká biskupská konference měla snahu vydaným *Dokumentem o směřování katecheze a náboženského vzdělávání v České republice* začít renovaci učebnic a všech ostatních výukových materiálů, zatím k takovému kroku nedošlo.

Téma konce lidského života doprovází žáky v každém ročníku základního vzdělávání. I když v odlišném poměru. V první řadě jde především o smrt Ježíše Krista a s tím související zánik smrti. Děj událostí, při kterých zemřel, si účastníci s pedagogem připomínají minimálně jednou v každém školním roce, a to v období velikonočních svátků. Pohled událostí se shoduje s Písmem svatým. Často na jednotlivá evangelia metodiky či učebnice odkazují. I vymezení důvodu oběti je shodné. S ní se ale účastníci hodiny náboženství setkávají až od druhé třídy. V následujícím roce pedagog přednáší již smysl Kristovy oběti. Stejně tomu je tak i v páté, kde pojednává o smyslu samotného slavení velikonočních událostí; v šesté; pak v osmé a deváté třídě, ve které se zase žáci dozvídají o samotném jádru oběti, včetně jeho poselství. Oproti tomu čtvrtáci si pouze opakují již pro ně známé informace. V prvním ročníku se zase účastníci pouze věnují společně s pedagogem smrti Božího Syna, při němž ale důvod neřeší. Veškeré informace

svým obsahem v tomto ohledu korespondují s obsahem předložených církevních dokumentů, včetně Písma svatého.

S obětí Ježíše Krista souvisí i modlitba křížové cesty. Tu autoři předkládají opět od druhé třídy. Celé dějství však stylizují do čtrnácti zastavení, přičemž poslední je věnováno uložení Kristova těla do hrobu. Avšak Písmo svaté ani vybrané církevní dokumenty, v nichž autoři odkazují na vzkříšení, vítězství Syna Božího a spásu lidstva, s danou modlitbou, která je obsažena v učebnicích, nekorespondují. V sedmém ročníku je úkolem pedagoga vysvětlit účastníkům oběť Ježíše Krista skrze symboly kříže a stromu. Jedná se o aktivitu autorů daných publikací, která obsahově nemá poukázat pouze na zánik smrti, ale i na její vznik.

Celkově se lidskou smrtí žáci začínají více zaobírat od, již párkrát zmiňované, druhé třídy. Kromě smrti a oběti Božího Syna se seznamují i s Ábelovou smrtí. Otevírá se jim tak cesta dějin spásy, jejíž pomyslná zastavení jsou shodná se starozákonními texty Písma svatého. Děti dále pokračují příběhem Noeho, při kterém se z úst pedagoga dozvídají o úmrtí těch, jež se odvrátili od Hospodina. V kontextu smrti a dějin spásy se o úmrtí dalších starozákonních postav dozvídají až v posledním ročníku základní školy. Naopak úmrtím novozákonních postav a prvních křesťanů se zaobírají již o čtyři roky dříve. Celá hodina je zaměřena na lidské vzory.

S tím souvisí vyprávění o světcích, o jejich životech a vnitřních postojích, které mohou být pro dnešní lidstvo příkladem. O těchto již zesnulých lidech si děti s učitelem vyprávějí v kontextu slavnosti Všech svatých a památky zesnulých v prvních dvou ročnících na základní škole. V těchto hodinách směřuje pozornost na křesťanské patrony. Až v sedmé třídě je žákům představen konkrétní životopis zesnulého člověka, světce, svatého Františka z Assisi. V dalším ročníku pak se setkávají s životem a smrtí Štěpána kardinála Trochty či Anny Frankové. V hodinách s tímto tématem má nejednou pedagog připomenout důležitost vzývání těchto světců v modlitbách. O aktu v podobě prosbě o dobrou smrt, pojednává *Katechismus katolické církve*.

Dále s nastíněným tématem souvisí i samotná smrt člověka. Bible připomíná na dvou místech, že každého člověka čeká tato konečná událost na pozemském světě. Kdy ale přijde, lidský tvor neví. V podobném duchu pokračuje *Lumen gentium*, který připomíná, že se jedná pouze o tělesnou smrt. Jinak se tématu smrti věnují materiály

schválené Českou biskupskou konferencí. Ty se ho začínají dotýkat až ve čtvrté třídě, kde ostatně pouze podávají informaci o její nevyhnutelnosti. Takto mladý člověk, který dle české tradice již přijímá svátost eucharistie, je oficiálně obeznámen s lidskou pomíjivostí až v tomto školním roce. I když si je vědom své pomíjivosti a skutečnosti, že se ho konec taky dotýká, dle předložených materiálů má učitel hovořit o smrti ve stáří a nemoci. Jde tedy o smrt, jež se mladého jedince netýká. O tom, že člověka čeká tělesná smrt, má pedagog hovořit v následujícím ročníku, avšak bez odkazu na daný církevní dokument, který se tímto poznatkem zabývá.

Poznatky o konci světa pokračují i v šestém ročníku, kde se o smrti těla hovoří s pohledem na věčný život. Postoj, se kterým se žáci mají dívat na tuto konečnou fázi pozemského života, je zakotvený ve větě *Život je silnější než smrt*. Ta ostatně souzní, jak lze spatřit, s Písmem svatým v kontextu významu Kristovy oběti.

Až žáci sedmých tříd, dle pokynů metodiky, mají hovořit o obřadu církevního pohřbu. Dítě tak ve dvanácti letech dostane vysvětlení jednotlivých úkonů, které jsou během slavení prováděny. Lidské pomíjivosti, která se celou problematiku smrti váže, se žáci dotýkají až o rok později, ovšem pouze okrajově. Neboť náplní konkrétní hodiny, ve které je řeč o této vlastnosti, je rozbor podobenství z Lukášova evangelia. Celé vyprávění za použití Písma svatého má pedagog dle instrukcí z metodiky směřovat k životu v nebeském království. A tak podobenství o boháči, ve kterém se nachází věta: *Blázne! Ještě této noci si vyžádají tvoji duši, a čím bude to, co jsi nashromáždil?*⁹⁵; zůstává bez povšimnutí.

Teprve až v posledním ročníku výuky náboženství na základní škole se účastníci setkávají s faktem, že smrt se netýká pouze starých a nemocných lidí, ale že umřít může i dítě, zdravý člověk či například jedinec v prenatálním období. Posluchači se ale již nějaký čas nacházejí ve vývojovém stupni, kdy smrt chápou totožně jako dospělí, a tak jsou si vědomi této skutečnosti již mnohem dříve, než jim učebnice daný poznatek předkládá. Též mohou být sami svědky již ve svém věku úmrtí mladého člověka v okolí.

Z Písma svatého i z *Katechismu katolické církve* se čtenáři dozvídají o zrodu smrti, která proběhla v souvislosti s proviněním prvních lidí. Tento děj přednesli autoři publikací do svých materiálů pro druhou a třetí třídu. V nižším ročníku ovšem zkonstatovali pouze

⁹⁵ viz Lk 12,20

danou událost a soustředili se na vyhnání lidí z ráje. Až ve třetím ročníku, ve kterém se nachází dokonce dvě hodiny, které se věnují provinění Adama a Evy, existuje v obou případech pouze zmínka o vzniku hříchu a následně i smrti. Více však ani jedna výuková lekce tuto konečnou životní událost skrze poskytnuté materiály nerozvádí.

Až v posledním ročníku prvního stupně je úkolem učitele, dle metodiky, představit žákům opětovnou situaci v ráji. Neměl by ale zapomenout zdůraznit, že Hospodin nestvořil smrt a že není jeho zalíbením úmrtí člověka.

Se vznikem smrti se ještě celý kolektiv setkává v sedmé a osmé třídě. V obou ročnících je tématem souvislost prvního provinění a následného počátku smrti. Jen v sedmé třídě tento biblický obraz dostávají žáci prostřednictvím symbolu kříže a stromu. Tyto představené příkladné symboliky smrti jsou odkazy, dle autorů publikací sedmého ročníku, na Ježíšův předmět umučení a smrti a na strom poznání v zahradě v Edenu. Zatímco první je symbolem smrti ve smyslu oběti Ježíše Krista a jejího poražení, ve druhém obraze se jedná o znak počátku smrti. Se symbolem kříže se žáci setkávají ještě v první a třetí třídě. Kříž je také ročníkovým znakem pro druháky. Avšak vyloženě v jednotlivých hodinách se s tímto vyobrazením děti setkávají pouze o velikonočních událostech.

I čtvrtý ročník je protknutý symbolikou, která souvisí svým způsobem se smrtí. Jedná se o *cestu* do věčného života. Ta ale vede přes smrt. Pouze v jedné hodině, při vyprávění si o lidské smrti, je možné úmrtí člověka vnímat jako úsek dané cesty. Pak je stejná spojitost vnímaná už jen v kontextu velikonočních událostí a s tím souvisejícím Kristově putování na Golgotu. Obě nastíněné situace lze spatřit v Bibli. I církevní dokumenty takovéto myšlenky emblémové cesty mají ve svých textech mají obsažené, i když ne vyloženě napsané.

S tématem smrti souvisí věčný život, neboť konec lidského života představuje práh nebeského Jeruzaléma. O jeho vizualizaci hovoří pedagog s žáky v každém ročníku na druhém stupni, z toho od osmé třídy v kontextu druhého příchodu Ježíše Krista. Téma ostatně odkazuje na biblickou knihu Zjevení Janovo. Skutečnost, že beze smrti nelze do Božího království vstoupit, zase zdůrazňuje učitel ve čtvrté a páté třídě, kde se ostatně účastníci dozvídají, kdo pomyslné *dveře* od věčnosti otevřel. A tak je v pátém ročníku výuka daného tématu laděna do naděje. Dřívější poznatky o věčném životě jsou

ale minimální a vše spíše závisí na činnosti pedagoga. Jen ve druhém ročníku je jedna výuková lekce zaměřená na věčný život. Je ale realizována okrajově a s ohledem na život s Bohem jako nebeským otcem.

Kromě odkazu na Ježíšův život, jeho oběť, zmrtnýchvstání a na knihu Zjevení, není ve výukových materiálech odkaz na jakýkoliv církevní dokument. Pedagog nachází v metodice odkazy pouze na *Katechismus katolické církve*, které jsou ale dle instrukcí určeny pouze pro něj samotného a jeho přípravu. A přitom se zde naskytuje příležitost prostřednictvím zmíněné publikace ukázat, hlavně starším účastníkům, pohled církve na budoucí svět.

Smrt může být i součástí slavení. Kromě již zmiňovaného křesťanského pohřbu, o kterém je řeč v sedmém ročníku, se mohou žáci se smrtí potkat ve třetí třídě v rámci tematického okruhu *Mše svaté*. Zde se totiž hovoří mimo jiné i o bohoslužbě oběti, která svým odkazem na novozákonní text o poslední večeři účastníkům připomíná souvislost s obětním činem a smrtí Ježíše Krista. Další publikaci k tématu již žádný z materiálů pro daný ročník neposkytuje. Přitom například *Sacrosanctum concilium* předkládá plno myšlenek, které by mohl učitel ve své pedagogické činnosti využít. Už jen samotná zmínka před žáky, že tento dokument existuje, může být dostačující.

Nejvíce se tématu smrti dotýká slavení velikonočních svátků. O nich pedagog hovoří v rámci výuky náboženství s každou třídou. I přes fakt, že se jedná stále o tutéž událost, autoři publikací jednotlivých ročníků se snažili pojmout každý ročník z trochu jiného úhlu. Snahu lze dobře pozorovat na pracovních listech, které jsou s ohledem na ročník povětšinou zcela odlišné. Je to zapříčiněno jednotlivými úkoly a aktivitami. Naopak v učebnicích příslušná změna úhlu pohledu tak patrná není. To metodiky jsou v tomto ohledu lepší a nabízejí alespoň pedagogovi několik alternativních činností. Jedná se o formy, jak pedagog může náplně hodiny přizpůsobit dané skupině.

Pro první a druhou třídu vytvořili autoři metodik a pracovních listů dvě katecheze nesoucí vždy stejné názvy: *Slavnost všech svatých* a *Památka zemřelých*. Děti si tak mohou spolu s pedagogem přiblížit jednotlivé příčiny slavení.

Od třetí třídy již pro žáky takovéto katecheze v těchto materiálech vytvořeny nejsou. Učitel jim však odkrývá postupně oblast svátostí. Nejprve poukazuje v souvislosti s tématem smrti na svátost pomazání nemocných, a to ve třetím, pátém a sedmém ročníku základní školy. V jednotlivých skupinách se ale pohled na danou svátost prezentuje odlišně. Zatímco ve třetí třídě je žákům předkládána, kromě samotného obřadu a důsledků, informace, že cílovou skupinou jsou pouze staří a nemocní lidé, ve vyšších zmíněných ročnících je důraz kladen na naději na uzdravení (pátá třída) a věčný život (sedmá třída). V materiálech chybí informace, že svátost pomazání nemocných se netýká pouze starých lidí a že ji za splnění určitých podmínek může přijmout každý člověk. Dané informace by šly krásně podložit církevními dokumenty, například *Katechismem katolické církve* či některými novozákonními texty.

V šesté, osmé a deváté třídě má pedagog představit účastníkům první iniciační svátost, kterou je křest. Všechny ročníky jsou v souvislosti se smrtí zaměřeny na příčiny a milosti křtu. Taktéž je v šestém ročníku součástí hodiny i uvědomění si, že tato svátost zbavuje strachu ze smrti. Zjištěná informace může být jedinci pomoci k pokoji, neboť se nachází v životní fázi, ve které může být zmíněná obava každodenním zaměstnáním myslí.

Pouze v rámci tématu svátosti křtu v devátém ročníku lze vidět v učebnici několik odkazů na *Lumen gentium*. V ostatních ročnících jsou probírané svátosti bez odkazu. Pedagog ale může v rámci své učitelské přípravy sáhnout po *Katechismu katolické církve*, jehož odkaz má možnost z vlastní vůle přednést přítomným ve výuce. Avšak zcela je postrádán odkaz na Písmo svaté. A to z pohledu vyobrazení konkrétní situace, kde se slaví daná svátost, anebo poukázání skrz biblické texty na účinky křtu či pomazání nemocných.

K prožívání smrti neodmyslitelně patří lidské emoce a pocity. I s těmi má dle pokynů metodik, učebnic i vybraných pracovních listů pedagog ve výuce náboženství pracovat. Neměl by je vynechávat, neboť se jedná převážně o těžké a náročné emoce, které svou podobou způsobují těžkost a zapovězení smrti a s ní související situace. Ve čtvrté třídě se jedná o tyto pocity, se kterými se účastníci postupně seznamují: strach, rozloučení, bolest, nouze, smutek, obavy. V dalším ročníku se celá skupina setkává obecně s emocemi, které jsou spojené s umíráním. Příklady ale metodika pedagogovi nepředkládá. Naopak, nechává mu v tomto smyslu svobodnou ruku.

Pocity v šestém ročníku jsou spojeny s velikonočními událostmi. Skrze modlitbu křížové cesty se mají žáci soustředit na bolest a utrpení, které musel prožít Ježíš Kristus. Jedná se o snahu autorů žákům vyobrazit náročnost této oběti.

Náplň hodiny věnující se pocitům v sedmé třídě koresponduje s třídou pátou. V obou jde totiž především o emoce spojené s umíráním. Stejně ale jako v pátém ročníku, tak i v sedmém se autoři publikací přidrželi příkladů. Prostřednictvím aktivit nechávají účastníkům a jejich učitelům *volnou ruku*. Kromě pocitů by měl pedagog pohovořit s dětmi i o potřebách, o kterých opět publikace mlčí.

Nejvíce se s bolestí pracuje v posledním ročníku základní školy. Dvě výuková setkání jsou vyhrazeny mimo jiné pro diskusi o bolesti, jež může být součástí smrti, a o bolesti, kterou pociťují pozůstalí.

Veškerá práce s emocemi vyžaduje delší přípravu pedagoga. Autorům se totiž podařilo nastínit danou problematiku, ale již ji prostřednictvím aktivit a činností nerozvádějí a nikterak s ní nepracují. I odkazy na Písmo svaté chybí, ačkoliv o strachu i bolesti hovoří nejednou. Překvapivým zjištěním též bylo, že o strachu ve vztahu ke smrti, který v jedinci začíná rezonovat kolem osmého roku a doprovází některého člověka obdobím dospívání či celým životem, se hovoří, dle materiálů, pouze ve čtvrté třídě. V ostatních ročnících o ní může mluvit učitel pouze dle svého uvážení.

V souvislosti se stereotypem *smrti starého a nemocného jedince* tak dochází ke zkreslené představě, koho se smrt může týkat. Až do devátého ročníku se tak prezentuje žákům představa o starém a nemocném umírajícím člověku. Právě až v poslední třídě je připomenuto, že konec pozemského života se může týkat každého.

Kromě zmínky o *novosti* a *aktuálnosti* základních pomůcek je viditelná konfrontace mezi jednotlivými dokumenty v rámci daného ročníku. Důvodem může být nejspíš nesouhra a absence spolupráce při jejich tvorbě. Samotný rozpor učebnice, pracovního listu i metodiky pak zapříčiňuje nepřehlednost, nejistotu u pedagoga v jeho činnosti, či také zmatenost z řad žáků, kteří mají prostřednictvím materiálů získat jednotnou ucelenou informaci.

Všechny předložené materiály, které prošly rozbořem, se z části překrývaly s výsledky analýzy Písma svatého: smrt člověka souvisí se skupinou *konec, čin člověka i Hospodina*; vznik a zánik smrti odkazují na kategorii *obětování a osvobození*; věčný život zase koresponduje s *osvobozením*, ale i *nesmrtelností a životem věčným*. Další kategorie jako jsou: *postava, místo, přirovnání, trest a potrestání, varování, volba, vymezení* apod., se v materiálech pro výuku náboženství neobjevují. Ani o oblasti *záhuby a věčného zatracení*, jako tomu je v Bibli, která danému tématu věnuje poměrně velký prostor. Učebnice, metodiky a pracovní listy naopak zachází do lidského vnímání a zaobírají se emocemi a dále pak slavením, do nichž lze zařadit i přijetí svátostí. O křtu i pomazání nemocných hovoří Nový zákon na několika místech.

Výukové materiály se více obsahově přibližují církevním dokumentům, neboť směr pojednávání o smrti je v obou případech zaměřen na spásu a věčný život více než na zaobírání se smrtí člověka jako takovou. To je zase pro změnu vidět v Písmu svatém, které o konci lidského života hovoří ze všech možných úhlů pohledu. A kromě odkazu na nebeský Jeruzalém, zmiňuje i formy smrti či věčné zatracení. Dokonce se mu podařilo dát smrti lidské charakteristiky.

Jak lze vidět, předložené výukové materiály velice málo upozorňují na církevní dokumenty i Písmo svaté. A přitom církevní dokumenty odkazují na Bibli velice hojně. Autorům publikací pro výuku náboženství se podařilo do jejich tvorby zařadit snad pro každou hodinu alespoň jeden odkaz na úryvek z Písma svatého, i když ne pokaždé v žádaném kontextu. Co se týká ostatních církevních dokumentů, až na *Katechismus katolické církve* a v posledním ročníku pár zmínek o *Lumen gentium*, není součinnost znatelná.

Závěr

Předložená diplomová práce nahlédla na současnou situaci, která je téma smrti v hodinách náboženství vyučováno. Zjištěné poznatky svým způsobem odrážely pohled společnosti na konec lidského života.

Před samotným zkoumáním situace bylo potřebné zjistit, jak na dané téma nahlíží jeden ze zdrojů Římskokatolické církve, kterým bylo Písmo svatého. Provedená podrobná analýza Starého i Nového zákona odhalila oblasti a nejrůznější úhly pohledu na samotnou smrt. Skrze další rozbory vybraných církevních dokumentů (*Katechismus katolické církve*, *Gaudium et spes*, *Lumen gentium*, *Dei Verbum*, *Sacrosanctum concilium* a *Nostra Aetate*) se ukázalo, že pohled na smrt ze strany církve je jako na *přechodnou událost*, skrze níž může člověk přijít do nebeského království. Též zájem církevního společenství se vztahuje k provinění prvních lidí, jež zapříčinilo vznik hříchu, který plodí smrt; a dále ke smrti Ježíše Krista, který prostřednictvím své oběti porazil smrt. Jak Bible, tak vybrané církevní dokumenty varují před věčným zatracením a zároveň předkládají lidstvu rady a náměty na přípravu dobré smrti. Všechny publikace ale nezapomínají na svobodnou vůli člověka, kterou mu daroval Bůh.

Cesta za poznáním současné situace ve výuce náboženství pokračovala přes proniknutí do oblasti psychosociálního vývoje dítěte. V kontextu vývojové teorie Eriksona a dalších psychologů, byl načrtnut vývoj člověka od narození po jeho patnácté narozeniny. V souvislosti s prvními pěti fázemi života jedince byly uceleny informace pojednávající o vývoji vnímání smrti. V této souvislosti bylo zjištěno, že zlomovým okamžikem pro vnímání smrti je přelom devátého a desátého roku. V tomto roce života si je dítě schopno uvědomit svoji smrtelnost. Následující zlom připadá na období pubescence, kdy vzniká ucelené poznání smrti, jež mladého člověka doprovází po zbytek života. Představa o smrti se může jen časem pouze upřesňovat.

Třetí a poslední část se již dostává k samotné podstatě práce. Její snahou bylo nahlédnout do současné situace v hodinách náboženství v souvislosti s tématem smrti. Zmapování proběhlo za pomoci dokumentů, které Česká biskupská konference skrze dokument *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1. – 9. ročníku základní školy* označila za základní pomůcky pro výuku.

Vesměř každá třída vycházela z učebnice, příslušné metodiky a pracovních listů, které slouží výhradně žákům. Čím se postupovalo do vyšších ročníků, tím byly patrnější nedostatky, ať již v návaznosti, propracovanosti jednotlivých témat či v chybějících materiálech.

Rozbory materiálů jednotlivých tříd ukázaly, že se s tématem smrti setkávají žáci nejčastěji až od druhého ročníku. Avšak vždy v odlišném kontextu. Například bylo zjištěno, že nebylo ročníku, kde by se nepojednávalo o smrti Ježíše Krista a s tím souvisejícím tématu křížové cesty. Ty však namísto odkazu na spásu a vykoupení ukazovaly dětem pouze smrt a pohřbení Kristova těla.

Dalším zjištěním bylo, že se s tématem smrti autoři metodik, učebnic i pracovních listů moc nezabývali, i přes skutečnost, že je daná problematika s vírou tak spojená. Ze všech ročníků se objevilo pouze pár hodin, ve kterých se pedagog mohl nechat vést metodikou či jiným předkládaným textem. Mnohem více hodin pak bylo sestaveno tak, že naskýtalý jedinečnou příležitost téma smrti otevřít. Odemknout pomyslným klíčem však musí učitel sám. Vystává však otázka, jak dětem přiblížit dané tabuizované téma, když i dospělí lidé s touto životní událostí v sobě samých bojují.

Jak je patrné z jednotlivých analýz, o smrti se ve výuce náboženství hovoří pouze okrajově. Dokonce informaci, že úmrtí se může týkat nejen starého a nemocného člověka, ale i zdravého jedince či dítěte, se žáci dozvídají až v posledním ročníku výuky náboženství na základní škole. Důvodem toho všeho může být tabuizování události, která zapříčiňuje neschopnost hovořit o smrti. Taktéž může být na vině vnitřní nevyrovnanost pedagoga s jeho tělesnou smrtí, která ho v budoucnu čeká, či s jeho vlastní vírou. Zdali lze určit konkrétní pochybení a zdali je vůbec žádoucí se tím zabývat, zůstává otázkou.

Všechny předložené dokumenty byly vytvořeny pro určitou dobu a pro ni měly i sloužit. Dnes se nachází lidstvo skoro třicet let před vydáním prvního dokumentu z této série. A stejně jako se za tu dobu změnil svět, změnila se výuka, znalosti žáků, vědomosti věřících, výchova dětí v katolických rodinách, apod. Toho všeho by si měl pedagog být vědom. Před jejich otevřením by tak měl nahlédnout na potřeby žáků a vytvořit si pomyslný cíl, kam je chce nasměřovat. Podle tohoto uvážení by měl zvolit vhodné metody a pomůcky pro výuku. Při své výuce by pak neměl zapomínat, že tu smrt je a vždy

bude. Učitel by se neměl chovat jako většina společnosti a tuto událost opomíjet dětem předávat. Naopak. Měl by se k ní chovat jako k samozřejmosti. A vždy s odkazem na život věčný, který bude následovat právě po lidské smrti na tomto světě.

Uvedená práce je určena primárně všem pedagogům, kteří vyučují římskokatolické náboženství, aby si uvědomili své smýšlení o smrti ve svých vyučovaných hodinách, a to jak dané téma žákům předkládat. V neposlední řadě má vést k pozastavení se, zdali to nejsou právě oni, co tabuizují smrt před dětmi. Celé zpracování diplomové práce se tak může stát podnětem nejen učitelům k reformě výuky náboženství, ale i vychovatelům, kteří pracují s nejen věřící mladou generací. Neboť smrt je a bude součástí života člověka neustále. A i když člověk věří v život věčný, stejně si tělesnou smrtí projít musí.

Zdroje

Bibliografie

BARÁNKOVÁ, Hana, MUROŇOVÁ, Eva. *Jsem s tebou: metodika k pracovním listům pro 1. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad. 17., (8. opr.) vyd. Přeložil Miloš BIČ, přeložil Josef Bohumil SOUČEK, přeložil Jindřich MÁNEK. Praha: Česká biblická společnost, 2009. ISBN 978-80-87287-22-4.

Biskupská synoda 1985, *Závěrečná zpráva II B a 4*

BRYMAN, Alan. *Social research methods*. Fifth edition. Oxford: Oxford University Press, [2016], xxxv, 747 s. ISBN 978-0-19-968945-3.

Dei Verbum: věroučná konstituce o Božím zjevení. Praha: Scriptum, 1991, 22 s. ISBN 8085528010.

Dokument o směřování katecheze a náboženského vzdělávání v České republice. Praha: Vydala Česká biskupská konference, 2015, 40 s. Česká biskupská konference. Fialová řada – dokumenty ČBK, 38.

ERIKSON, Erik Homburger. *Dětství a společnost*. Přeložil Jan VALEŠKA. Praha: Argo, 2002, 387 s. ISBN 8072033808.

ERIKSON, Erik Homburger. *Childhood and society*. London: Penguin Books, 1965, 431 s. ISBN (Brož.).

FEINER, Franze, SCHRETTLE, Anton. *Utvářet život: učebnice náboženství pro 8. třídu*. Praha: Portál, 1992. 100 s. ISBN 80-85282-18-6.

FINGER, Anna. FINGER, Kurt. *Bůh nás vede: učebnice náboženství pro 4. třídu*. Praha: Portál, 1991. 141. s. ISBN 80-85282-14-3.

FINGER, Anna. FINGER, Kurt. *Bůh nás volá: učebnice náboženství pro 5. třídu*. Praha: Portál, 1991. 112 s. ISBN 80-85282-15-1.

Gaudium et spes: Radost a naděje: pastorální konstituce o církvi v dnešním světě. V Praze: Vyšehrad, 1969, 123 s. Documenta, 1. ISBN (Brož.).

GOLDMAN, Linda. *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Přeložil Alice ZAVADILOVÁ. Praha: Portál, 2015, 87 s. ISBN 978-80-262-0819-8.

- HENDL, Jan a Jiří REMR. *Metody výzkumu a evaluace*. Praha: Portál, 2017, 372 s. ISBN 978-80-262-1192-1.
- HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. Čtvrté, přepracované a rozšířené vydání. Praha: Portál, 2016, 437 s. ISBN 978-80-262-0982-9.
- KAŇA, Jiří. *Bůh mě má rád: učebnice náboženství pro 1. třídu*. Praha: Portál, 1996. 70 s. ISBN 80-7178-016-2.
- Katechismus katolické církve*. Přeložil Josef KOLÁČEK. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. 793 s. ISBN 80-7192-473-3.
- Kodex kanonického práva: úřední znění textu a překlad do češtiny: latinsko-české vydání s věcným rejstříkem*. Přeložil Miroslav ZEDNÍČEK. Praha: Zvon-České katolické nakladatelství, 1994, xxiii, 812 s. ISBN 80-7113-082-6.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *O dětech a smrti*. Přeložil Jiří KRÁLOVEC. Praha: ERMAT, 2003, 311 s. ISBN 8090308619.
- LANGMEIER, Josef, KREJČÍŘOVÁ, Dana. *Vývojová psychologie: 2., aktualizované vydání*. Praha: Portál, 2006. 368 s. ISBN 80-247-1284-9.
- Lonetto, Richard. *Children's Conceptions of Death*. New York, Springer. 219 s. ISBN 0826125506.
- Lumen gentium – Světlo národů: věroučná konstituce o církvi*. 1968. 95 s. ISBN (Brož.).
- MATULOVÁ, Barbora, POTMĚŠILOVÁ, Petra. *Téma smrti v hodinách náboženství. Paidagogos*, 2020, č. 1 (v recenzním řízení).
- MUCHLOVÁ, Ludmila, PINTÍŘ, Adolf. *Rosteme ve víře: komentář k učebnici náboženství pro 7 ročník*. České Budějovice: Setkání, 1994.
- MUROŇOVÁ Eva a kol. *Poznáváme Boží lásku: pracovní listy pro 2. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. ISBN 80-903287-2-5.
- MUROŇOVÁ, Eva, FUKALOVÁ, I. *Jsem s tebou: pracovní listy pro 1. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. ISBN 978-80-903287-0-9, 80-903287-1-7.
- MUROŇOVÁ, Eva, Ludmila MUCHOVÁ a Ludvík DŘÍMAL. *Osnovy k výuce náboženské výchovy římskokatolické církve v 1.-9. ročníku základní školy: (pro nepovinný předmět náboženství na základních školách)*. Praha: Česká biskupská konference, 2004, 168 s.

- MUROŇOVÁ, Eva, MARKOVÁ, Karolína. *S tebou na cestě: pracovní listy pro 4. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. ISBN 80-903287-4-1.
- MUROŇOVÁ, Eva, MARKOVÁ, Karolína. *Společně vytváříme Boží království: pracovní listy pro 5. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003. ISBN 80-903287-6-8.
- MUROŇOVÁ, Eva, PLAČKOVÁ, Jarmila, BRÁNKOVÁ, Hana. *Poznáváme Boží lásku: metodika k pracovním listům pro 2. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.
- MUROŇOVÁ, Eva. *S tebou na cestě: Metodika k pracovním listům pro 4. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.
- MUROŇOVÁ, Eva. *Společně objevujeme víru: Metodika a pracovní listy k výuce náboženské výchovy pro 6. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2004. 163 s. ISBN 80-901943-9-7.
- MUROŇOVÁ, Eva. *Společně vytváříme Boží království: Metodika k pracovním listům pro 5. třídu ZŠ*. Brno: Kartuziánské nakladatelství, 2003.
- ONDRAČKA, Lubomír, a kol. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. Praha: Hospicové občanské sdružení Cesta domů, 2010. 116 s. ISBN 978-80-904516-3-6.
- PATTON, Michael Quinn. *Qualitative research & evaluation methods*. 3rd ed. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 2002, 1 sv. (různé stránkování). ISBN 0-7619-1971-6.
- PIAGET, Jean, INHELDEROVÁ, Bärbel. *Psychologie dítěte*. Praha: Portál, 2007. 143 s. ISBN 978-80-7367-263-8.
- RATZINGER, Joseph. *Eschatologie: smrt a věčný život*. Brno: Barrister & Principal, 2017. s. 9. ISBN 978-80-7364-060-6.
- ROGGE, Jan-Uwe. *Rodiče určují hranice: Rádci pro rodiče a vychovatele*. Praha: Portál, 2013. 182 s. ISBN 978-80-262-0533-3.
- ŘÍČAN, Pavel. *Cesta životem: [vývojová psychologie]: přepracované vydání*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2014, 390 s. ISBN 978-80-262-0772-6.
- SCHARRER, M. *Společně objevujeme víru: učebnice náboženství pro 6. třídu*. Praha: Portál, 1991. 96 s. ISBN 80-85282-16-X.
- STUFLESSER, Martin, ed. *Sacrosanctum Concilium: eine Relecture der Liturgie konstitution des II. Vatikanischen Konzils*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, [2011], 132 s. Theologie der Liturgie, Band 1. ISBN 978-3-7917-2391-4.

- ŠPAČKOVÁ, Marie, MLÉČKOVÁ, Marie, SVOBODOVÁ, Ludmila. *Bůh k nám přichází: učebnice katolického náboženství pro 3. třídu*. Praha: Portál, 1996. 93. s. ISBN 80-7178-009-X.
- ŠPAČKOVÁ, Marie, MLÉČKOVÁ, Marie, SVOBODOVÁ, Ludmila. *Bůh k nám přichází: metodika k pracovním listům pro 3. třídu ZŠ*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1996.
- ŠPAČKOVÁ, Marie, MLÉČKOVÁ, Marie, SVOBODOVÁ, Ludmila. *Bůh k nám přichází: pracovní listy pro 3. třídu ZŠ*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1996.
- ŠŤASTNÁ, Helena, VEDROVÁ, Dagmar, ZISLER, Kurt. *Věřit a žít*. Praha: Portál, 1995. 111 s. ISBN 80-85282-89-5.
- THOROVÁ, Kateřina. *Vývojová psychologie: Proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál, 2015. 575 s. ISBN 978-80-262-0714-6.
- Vatikánské dokumenty: I. (Koncil vatikánský II. - dokumenty; 2. vatikánský koncil – dokumenty; Lumen gentium; Gaudium et spes; Dei verbum; Sacrosanctum concilium; Věřoučná konstituce; Světlo národů; Pastorální konstituce; Konstituce; O církvi v dnešním světě; O Božím zjevení; O posvátné liturgii)*. Litoměřice: Cyrilometodějská teologická fakulta. 2. výt. 209 s.
- Vatikánské dokumenty: II. (Unitatis redintegratio, Inter mirifica, Orientalium ecclesiarum, Ad gentes divinitus, Christus dominus, Presbyterorum ordinis, Optatum totius, Dekret o přizpůsobení obnově řeholního života, Apostolicam actuositatem, Gravissimum educationis, Dignitatis humanae, Nostra aetate)*. Litoměřice: Cyrilometodějská teologická fakulta. 2 výt. 219 s.
- ZISLER, Kurt a kol. *Rosteme ve víře: učebnice náboženství pro 7. třídu*. Praha: Portál, 1993. 132 s. ISBN 80-85282-17-8.
- ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Dětské pojetí smrti*. Brno: Masarykova univerzita, 2015. 147 s. ISBN 978-80-210-8104-8.
- ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Children's conceptions of health, illness, death and anatomy of the human body*. In Řehulka, E. (ed.). *School and Health 21. Health education: Contexts and Inspiration*. 1st edition. Brno: Masarykova univerzita, Brno, 2010. s. 123–140, 18 s. ISBN 978-80-210-5259-8.

Internetové zdroje

Česká biblická společnost. *Biblenetcz*. [online]. [cit. 25.01.2020]. Dostupné z: <http://biblenet.cz/>

Katechismus katolické církve. In: Karmelitánské nakladatelství: Katechismus. [online]. 2020. [cit. 11. 2. 2020]. Dostupné z: <http://www.katechismus.cz/>

Lékařský slovník: *Smrt*. [online]. 1998-2019. [cit. 2019-09-25]. Dostupné z: <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt>

Ústav pro jazyk český: *Slovník jazyka českého*. [online]. 2011. [cit. 2019-09-25]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=smrt&hsubstr=no>

Základní pravdy víry. In: *Pastorace.cz*. [online]. *Pastorace.cz* 2000-2019 [cit. 16. 2. 2020]. Dostupné z: <https://www.pastorace.cz/tematicke-texty/zakladni-pravdy-viry>

Zákon č. 3/2002 Sb., *o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností a o změně některých zákonů* (zákon o církvích a náboženských společnostech). In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010-2020 [cit. 11. 2. 2020]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-3#p7-1-a>

Zákon č. 285/2002 Sb., *Zákon o darování, odběrech a transplantacích tkání a orgánů a o změně některých zákonů* (transplantační zákon). In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010-2020 [cit. 16. 2. 2020]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-285>

Seznam zkratek

Gn	Genesis	Ez	Ezechiel
Ex	Exodus	Tób	Tóbit / Tóbiáš
Nu	Numeri	Mdr	Knihá moudrosti
Joz	Jozue	Sír	Sírachovec
Sd	Soudcům	Zu	Zuzana
Rt	Rút	2Mak	Druhá makabejská
1S	První Samuelova	Mt	Matouš
1Kr	První královská	Mk	Marek
2Kr	Druhá královská	L	Lukáš
1Pa	První paralipomenon	Sk	Skutky apoštolů
2Pa	Druhá paralipomenon	Ř	List Římanům
Ezd	Ezdráš	Ef	List Efezským
Jb	Jób	F	List Filipským
Ž	Žalmy	Ko	List Koloským
Př	Přísloví	Žd	List Židům
Kaz	Kazatel	1J	První list Janův
Iz	Izajáš	Jak	Jakub
Jr	Jeremiáš	KKC	Katechismus katolické církve
Pl	Pláč		

Anotace

Jméno a příjmení:	Barbora Matulová
Fakulta:	Cyrlometodějská teologická fakulta
Katedra:	Katedra křesťanské výchovy
Vedoucí práce:	doc. PhDr. Mgr. Petra Potměšilová, Ph.D.
Rok obhajoby:	2020

Název práce:	Téma smrti v hodinách římskokatolického náboženství
Název v angličtině:	A theme of death in the education of Roman Catholic religion
Anotace:	Diplomová práce se zabývá tématem smrti ve výuce náboženství. Nejprve se zabývá analýzou Písma svatého z pohledu smrti a vše porovnává s vybranými církevními dokumenty. Následuje popis psychologického vývoje vnímání smrti u novorozence až po patnáctiletého žáka. Poslední část diplomové práce nabízí z provedené analýzy Bible doporučení pro praxi. V závěru práce je pak následně uveden rozbor učebnic pro výuku náboženství, které Česká biskupská konference schválila k používání.
Klíčová slova:	smrt, Písmo svaté, Bible, analýza, výuka, náboženství, učebnice
Annotation:	The diploma thesis deals with the topic of death in the teaching of religion. First, it deals with the analysis of the Holy Scripture for death and compares everything with selected ecclesiastical documents. The following is a description of the psychological development of the perception of death in the newborn up to the age of 15. The last part of the thesis offers recommendations for practice from the performed Bible analysis. At the end of the thesis, there is an analysis of the textbooks for the teaching of religion approved by the Czech Bishops' Conference for use.
Keywords:	death, Holy Writ, Bible, analysis, teaching, religion, textbook
Počet znaků:	169 419
Jazyk práce:	Český jazyk